

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На правах рукопису

КУЗІНА ІРИНА ІВАНІВНА

УДК 316.334.3 (477)

**ДОВІРА ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ:
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ ТА ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Науковий керівник
Кислова Ольга Миколаївна,
кандидат соціологічних наук,
доцент

Харків – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДОВІРА ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ЯК ОБ’ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ.....	12
1.1 Теоретико-методологічні підходи до соціологічного аналізу довіри..	12
1.2 Довіра як соціальне явище: типологічний аналіз.....	39
1.3 Поняття та феномен довіри до політичних інститутів.....	53
Висновки до розділу 1.....	75
РОЗДІЛ 2. ДОВІРА ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ.....	77
2.1 Специфіка досліджень довіри до політичних інститутів в Україні....	77
2.2 Динаміка довіри до політичних інститутів в Україні: 1994-2015 рр..	87
2.3 Проблема виміру довіри до політичних інститутів в Україні.....	91
Висновки до розділу 2.....	97
РОЗДІЛ 3. ФАКТОРИ ДОВІРИ ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ.....	99
3.1 Типологізація факторів довіри до політичних інститутів: від теорії до емпірії	99
3.2 Ендогенні та екзогенні фактори довіри до політичних інститутів в Україні.....	119
3.3 Особливості факторної зумовленості довіри до політичних інститутів в Україні	136
Висновки до розділу 3.....	149
ВИСНОВКИ.....	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	156
ДОДАТКИ.....	182

ВСТУП

Актуальність теми. Довіра громадян до політичних інститутів, а особливо до владних (до президента, парламенту, уряду, політичних партій, місцевих органів влади), є ключовим елементом у взаєминах між державою та громадянським суспільством, між різними соціальними інститутами, соціальними групами і громадянами, виступає важливим чинником ефективної комунікації між ними, що набуває особливої значущості в умовах кризового суспільства. Однак в сучасній науці досі немає однозначного тлумачення як сутності довіри до політичних інститутів, так і факторів її формування, що актуалізує потребу аналізу існуючих теоретичних здобутків з метою винайдення адекватного теоретичного підґрунтя соціологічного аналізу довіри.

Політична, економічна та соціальна нестабільність сучасного українського суспільства є наслідком системної кризи, зумовленої, в тому числі, кризою довіри населення як до окремих представників влади, так і до політичних інститутів. Емпіричне підтвердження цієї тези можна знайти у результатах різних досліджень, у тому числі кількох хвиль міжнародних досліджень WVS та EVS, здійснених протягом останніх двадцяти років. Проте проста фіксація зростання недовіри у нашому суспільстві, зокрема кризи довіри до політичних інститутів, не спроможна дати відповідь на актуальні питання щодо можливості підвищення рівня довіри в суспільстві та встановлення контакту між владою та населенням у пошуках шляхів виходу країни з кризової ситуації. В цьому контексті актуалізується необхідність виявлення специфіки довіри до політичних інститутів в Україні, знаходження факторів, які обумовлюють її коливання, що сприятиме розробці соціальних технологій, спрямованих на підвищення рівня довіри у комунікації між владою та громадянами та дасть змогу спрогнозувати вибухи народної недовіри та мінімізувати їхні наслідки.

До аналізу довіри як соціального феномену звертались як класики соціологічної науки (М. Вебер, Г. Гарфінкель, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Ф. Тьонніс), так і сучасні дослідники (Г. Андрущенко, С. Макеєв, І. Мартинюк, А. Мельніков, Л. Ніколенко, М. Парашевін, Н. Соболева, Н. Степанова, Т. Стеценко). Так, довіра як передумова соціального порядку розглядається в роботах М. Вебера, Г. Зіммеля, Е. Дюркгейма і Ф. Тьонніса. Довіра як умова суспільної стабільності висвітлюється представниками функціонального підходу (Р. Мертон, Т. Парсонс), а також неофункціоналістами (Дж. Александер, П. Коломі). Довірі як невід'ємному атрибуту соціальної взаємодії приділяється значна увага в рамках теорії соціального обміну (П. Блау, Дж. Хоманс) та теорії раціонального вибору (Дж. Коулмен). Довіра крізь призму культурних особливостей розглядається Ф. Фукуямою та П. Штомпкою. Велика кількість робіт присвячена вивченню взаємозв'язку довіри і соціального капіталу, а також функціям довіри в соціальних мережах (Ю. Абдалова, П. Бурдье, Д. Гамбетта, М. Грановеттер, В. Давиденко, П. Дазгупта, Дж. Коулмен, Ю. Латов, Н. Латова, Р. Патнем, Г. Ромашкін, Г. Ромашкіна, Т. Стеценко, В. Сукачов). У сучасних економічних відносинах на пострадянському просторі феномен довіри розкривається в роботах А. Беляніна, Ю. Веселова, А. Глебова, Р. Гоч, В. Зінченка, М. Мрочко, Т. Петрушиної, В. Радаєва, Ю. Тихана.

Довіру в політичних відносинах як один із ключових елементів, що визначає суспільну стабільність та ефективність функціонування політичної системи, досліджували А. Галкін, Л. Гудков, Т. Заславська, П. Козирєв, Ю. Левада, А. Смірнов. Довіра в контексті легітимності й ефективності влади та політичної системи розглядається в роботах І. Бекешкіної, Є. Бистрицького, О. Білого, О. Висоцького, О. Куценко, О. Кучабського, О. Лісеєнко, А. Міщенко, С. Погорелого, А. Сичової.

Значна кількість вітчизняних публікацій присвячена розгляду інституційної довіри (довіри до інститутів), аналіз яких дозволяє виділити два магістральні напрями дослідження довіри: 1) у порівняльному контексті

– крос-регіональні та крос-національні зіставлення (А. Бова, Н. Погоріла) та 2) в контексті дослідження соціально-політичних настроїв громадян України (О. Балакірева, Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна, В. Паніотто, Н. Харченко).

Дослідження генези довіри до політичних інститутів передбачає аналіз факторів, що впливають на її формування. Факторам довіри, що містяться в межах політичної системи, приділяють увагу такі прихильники інституційних або інструментальних теорій, як Г. Алмонд, У. Б'янок, С. Везерфорд, С. Верба, Д. Гамбетта, Е. Гідденс, П. Дазгупта, Дж. Коулмен, Н. Луман, К. Оррен, С. Роуз-Акерман, С. Скоуронек, Д. Старк, Р. Хардін, К. Шепсл, Т. Ямагіші. Фактори довіри до політичних інститутів поза межами політичної системи досліджуються насамперед вченими, яких можна віднести до прихильників культурологічних або нормативних теорій (У. Бейкер, В. Брейтуейт, Р. Джекмен, Б. Едвардс, Р. Інглехарт, М. Леві, Р. Міллер, Т. Парсонс, Р. Патнем, М. Фолі, Ф. Фукуяма, Р. Харре).

Представлений вище доробок свідчить про наявність значного наукового досвіду дослідження довіри в цілому та довіри до політичних інститутів зокрема. Однак, незважаючи на численні звертання до тематики довіри до політичних інститутів, сучасній науці притаманна деяка термінологічна плутанина, що суттєво ускладнює дослідження та моніторинг у суспільстві зазначеного феномену, що заважає винайденню шляхів подолання кризової ситуації, яка склалася в нашій країні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з напрямками досліджень кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: LLN “Living Conditions, Lifestyles and Health” («Умови життя, спосіб життя і здоров'я населення країн колишнього СРСР»), НІТТ “Health in Times of Transition: Trends in Population Health and Health Policies in CIS Countries” («Здоров'я в перехідний період: тенденції у здоров'ї населення та політика у сфері охорони здоров'я в країнах СНД»).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає у концептуалізації феномену довіри до політичних інститутів, а також виявленні факторів її формування.

Досягнення мети передбачає вирішення таких дослідницьких *задач*:

- визначити теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу довіри;
- експлікувати місце та роль довіри до політичних інститутів серед інших видів довіри в суспільстві;
- уточнити категорійно-понятійний апарат соціологічного дослідження довіри до політичних інститутів;
- визначити та схарактеризувати стан довіри до політичних інститутів в українському суспільстві;
- проаналізувати евристичні можливості найбільш поширених критеріїв типологізації довіри та побудувати типологію факторів довіри до політичних інститутів;
- визначити актуальні фактори довіри громадян до політичних інститутів в Україні;
- концептуалізувати проблему виміру довіри до політичних інститутів.

Об'єкт дисертаційного дослідження — довіра до політичних інститутів.

Предмет дослідження — стан та фактори формування довіри до політичних інститутів в Україні.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною базою дисертаційного дослідження є основні положення неінституціонального та системного підходу, що дозволило проаналізувати довіру до політичних інститутів на основі аналізу її факторів. Неінституціональний підхід дозволяє розглядати як особистісні фактори довіри, так і фактори, які породжує інституційна структура суспільства, системний підхід — розмежувати ендогенні та екзогенні фактори довіри до політичних інститутів на основі їхнього входження / невходження до політичної системи.

Досягнення поставленої мети та реалізація задач дослідження забезпечувалися шляхом використання як загальнонаукових, так і спеціальних методів: аналізу та синтезу (для узагальнення теоретико-методологічних підходів до соціологічного вивчення феномену довіри до політичних інститутів та виокремлення її факторів), історичного аналізу (для дослідження генези наукового дискурсу щодо довіри до політичних інститутів), системного аналізу (для виявлення специфіки феномену довіри до політичних інститутів серед інших типів довіри в суспільстві), типологізації (для диференціації факторів довіри до політичних інститутів), узагальнення та порівняння (для виявлення сутності підходів до феномену довіри та порівняння методології та результатів міжнародних досліджень), моделювання (для конструювання концептуальної моделі довіри до політичних інститутів в Україні на базі регресійних моделей). Для збору первинної соціологічної інформації використано метод анкетування, для аналізу соціологічної кількісної інформації — статистичні методи, зокрема індексний метод (побудова індексу довіри до політичних інститутів), кореляційний аналіз (для виявлення залежності показника довіри до політичних інститутів від факторів її формування), регресійний та дисперсійний аналіз (для дослідження зумовленості рівня довіри до політичних інститутів різними факторами).

Емпіричну базу дисертації складають матеріали досліджень у межах проекту «Євразійський барометр», у реалізації яких брала участь кафедра методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема «Умови життя, спосіб життя та здоров'я населення країн колишнього СРСР» (2000-2004) та «Здоров'я в перехідний період: тенденції у стані здоров'я населення та політика у сфері охорони здоров'я в країнах СНД» (2009-2013), з яких останнє відбулося за участю автора. В дисертації були використані дані міжнародних досліджень: третя (1994-1998), п'ята (2005-2009) та шоста (2010-2014) хвилі «Дослідження світових цінностей» та третя (1999-2001) хвиля «Дослідження європейських

цінностей», а також дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України та досліджень фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і Центру Разумкова.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого завдання вітчизняної політичної соціології — концептуалізації феномену довіри до політичних інститутів та виявленні факторів її формування в Україні, а саме:

вперше:

- здійснено типологізацію факторів формування довіри до політичних інститутів шляхом їх диференціації на ендогенні та екзогенні стосовно політичної системи на базі культурологічних та інституційних підходів: у культурологічних теоріях робиться наголос на загальних звичаях, цінностях та нормах соціальної групи як факторах довіри (що інкорпуються протягом соціалізації), у інституційних теоріях акцентується увага на довірі як продукті раціонального та осмисленого вибору, заснованого на індивідуальній та колективній оцінці ефективності політичних інститутів;

- охарактеризовано евристичні можливості неоінституціонального підходу у вивченні феномену довіри до політичних інститутів та запропоновано операціональне визначення цього феномену як набору нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та їхніх лідерів, сформованого в результаті звичаїв, цінностей та норм певної соціальної групи, що хабітуалізуються протягом соціалізації, а також раціонального та осмисленого вибору, заснованого на індивідуальній та колективній оцінці ефективності політичних інститутів, що формується за результатом зіставлення функціонування інститутів та діяльності лідерів з очікуваннями громадян, зокрема щодо реалізації їхніх інтересів;

- виділено актуальні фактори формування довіри громадян до політичних інститутів в Україні серед потенціальних факторів формування довіри, а саме: серед ендогенних факторів до них відносяться ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки, оцінка існуючої

політичної системи, а також ступінь задоволеності розвитком демократії в країні, актуальна оцінка діяльності органів влади, оцінка пересічними громадянами власної можливості впливати на уряд країни, оцінка альтернативних щодо існуючої політичних систем та ступінь важливості політики в житті людини; до числа екзогенних факторів входять такі: прогноз щодо стану економіки країни та матеріального благополуччя власної сім'ї, оцінка попереднього стану економіки, оцінка поточного рівня власного матеріального становища, ступінь генералізованої довіри, вік та рівень освіти респондента;

удосконалено:

- інтерпретацію місця та ролі довіри до політичних інститутів серед інших типів довіри в суспільстві через визначення її відмінних рис, а саме: довіра до політичних інститутів є інституційною довірою за своєю суттю, що відрізняє її від міжособистісної довіри завдяки деперсоніфікації об'єкту довіри, а від генералізованої – через час формування довіри (генералізована довіра формується на ранньому етапі життя індивіда, інституційна – пізніше);

- категорійно-понятійний апарат соціологічного дослідження довіри до політичних інститутів через доповнення категорій «інституціоналізована довіра/недовіра» П. Штомпки категоріями «неінституціоналізована довіра/недовіра», які тлумачаться в контексті ініціатив громадянського суспільства (неінституціоналізована довіра/недовіра формується і підтримується завдяки спонтанній або внутрішньо організованій діяльності громадянського суспільства, що регулюється неформальними правилами та санкціями), в той час як «інституціоналізована довіра/недовіра» тлумачиться в контексті державних інституцій (інституціоналізована довіра/недовіра цілеспрямовано формується державою та регулюється формальними правилами та санкціями);

- концептуалізацію проблеми виміру довіри населення до політичних інститутів через характеристику її окремих аспектів (інтерпретативного, що передуює збору соціологічної інформації; інформаційного, який актуалізується

на етапі збору соціологічної інформації; аналітичного, що набуває значимості на етапі аналізу даних), що дає можливість застосовувати на кожному етапі соціологічного дослідження відповідні засоби та інструменти для мінімізації зазначених аспектів;

дістало подальший розвиток:

- аналіз підґрунтя довіри до політичних інститутів в українському суспільстві через дослідження історичної специфіки довіри в цілому, що можна описати через такі категорії, як традиціоналістська довіра (схильність персоніфікувати об'єкт довіри), модерністська (довіра до самої соціальної системи в цілому та соціальних інститутів зокрема), постмодерністська довіра (специфічна диспозиція стосовно навколишнього світу, яка дозволяє мінімізувати ризики та небезпеки на психологічному рівні);

- характеристика специфіки динаміки рівня довіри до політичних інститутів в Україні з 1994 по 2015 рік включно, що надало змогу виявити коливання рівня довіри до політичних інститутів, пов'язаних як зі звичайним перебігом подій (заплановані вибори президента, Верховної Ради, місцевих органів влади), так і екстраординарними подіями, що передують або є наслідком політичних та економічних криз.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає у комплексному соціологічному аналізі довіри до політичних інститутів, що може бути застосовано у подальших її дослідженнях, у розвитку категоріального апарату таких галузей наукового знання, як політична соціологія та соціологія довіри, зокрема в інтерпретації та уточненні змісту понять «міжособистісна довіра», «інституційна довіра, або довіра до інститутів», «генералізована довіра», «традиціоналістська довіра», «модерністська довіра», «постмодерністська довіра», «інституціоналізована довіра», «інституціоналізована недовіра» та ін.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх органами влади при визначенні напрямів та способів реалізації державної соціальної політики, зокрема націленої на вихід із

кризової ситуації та мінімізацію її негативних наслідків через формування довіри до політичних інститутів в суспільстві. Отримані результати вже використовуються у викладанні таких навчальних дисциплін, як «Політична соціологія», «Електоральна соціологія» та «Методи збору соціологічної інформації», «Методи багатомірного аналізу даних».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Її основні висновки та положення наукової новизни є результатом самостійно проведеного дослідження. Результати дослідження відображені в публікаціях здобувача, які є його особистим доробком.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднено на наукових конференціях, серед яких: I Конгрес Соціологічної Асоціації України (Харків, 2009), IV Ковалевські читання (Санкт-Петербург, 2009), Міжнародна наукова конференція «Традиції та інновації в науці та освіті XXI століття» (Одеса, 2010), XVII Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2012), IX Міжнародна науково-практична конференція «Якубинська наукова сесія» (Харків, 2012).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у 10 публікаціях, 6 з яких – у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань із соціологічних наук, 1 стаття — в іноземному виданні, 3 – тези доповідей на міжнародних наукових конференціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 195 сторінок, з яких основного тексту – 155 сторінки. Робота містить 3 рисунки і 26 таблиць. Список використаних джерел складає 231 найменування.

РОЗДІЛ 1.

ДОВІРА ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1 Теоретико-методологічні підходи до соціологічного аналізу довіри

У науці існує цілий ряд підходів до проблеми довіри до політичних інститутів. Це пояснюється тим, що довіра до політичних інститутів являє собою комплексне багаторівневе явище, вивченням якого займалися багато видатних мислителів, починаючи з Аристотеля [7, с.479].

У цілому можна виділити дві філософські традиції, у відповідності з якими довіра розглядається в контексті взаємодії громадян із правителями – традиції, сформульовані Т. Гоббсом та Дж. Локком. У відповідності з першою традицією (умовно позначимо її як індивідуалістичний підхід), на думку Т. Гоббса, мотивом, яким керуються громадяни у своєму підпорядкуванні правителям, є їхні власні інтереси, навіть якщо довіра відсутня [30, с.116-120].

В рамках другої традиції (колективістський підхід) Дж. Локк говорить про те, що в основі ставлення громадян до уряду лежить швидше довіра, а не договір [74, с.349-361]. Друга традиція ґрунтується на довірі, яка в свою чергу ґрунтується на оцінці мотивів правителів служити на благо інтересів громадян. На думку Дж. Локка, уряд повинен ґрунтуватися на довірі, щоб бути легітимним. Тільки в цьому випадку йому будуть підкорятися [180, р.9-27].

Пізніше економіст А. Сміт також писав про важливість довіри, наголошуючи, що без довіри ефективні економічні угоди неможливі. З його точки зору, довіра – природне почуття індивіда. Дітям властива «сліпа довіра», дана природою та закріплена в перші роки життя дитини. Далі «під

впливом тривалого досвіду, пов'язаного з недобросовісністю людей» «сліпа довіра» видозмінюється, набуваючи вкраплення недовіри, що в підсумку перетвориться в «необхідний баланс довіри і недовіри, сплав розуму і почуттів» [137, с.64]. Однак, з точки зору А. Сміта, настанова на довіру є базовою і панівною [116].

Політолог А. де Токвіль розглядав довіру і добровільні асоціації як умови стабільної демократії [125].

У ХХ столітті концепт довіри порушувався Г. Зиммелем, Ф. Теннісом, Е. Дюркгеймом, М. Вебером та іншими класиками соціологічної думки.

У роботах М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля і Ф. Теннісу довіра розглядається як передумова соціального порядку. Ф. Тенніс одним із перших виділив два види довіри: міжособистісна, яка виникає в результаті соціального порядку, та інституційна, яка визначається економічною взаємозалежністю і професіоналізацією [124, 202]. Згідно з Е. Дюркгеймом [45], умовою довіри є загальні норми і цінності, що дозволяють зробити поведінку індивіда передбачуваною. Завдяки наявності загальних переконань та інтересів соціальні відносини стають міцнішими і стабільними. М. Вебер [21] довів важливість протестантської Реформації, яка проголосила чесність і довіру [134].

В рамках теорій конфлікту Г. Зіммель – засновник конфліктології – кажучи про довіру, стверджував, що без основоположної довіри між людьми суспільство просто розпадеться [53]. Тому він визначив довіру як «одну з найважливіших синтезують сил суспільства». На його думку, довіра має те ж значення, що і припущення, яке досить надійне, щоб послужити підставою до дії. Згідно Г. Зіммелю, в довірі закладений елемент «містичної» віри. Він не зміг дати більш чіткого визначення цьому елементу і описує його, зокрема, як «перехідний стан між знанням і не-знанням». Довіра означає надію на те, що інший буде діяти певним чином. Довіру, на думку Г. Зіммеля, не слід розуміти як щось абсолютне – вона завжди буде мати масу нюансів, різний ступінь [113].

У більш пізніх роботах в рамках конфліктологічних теорій, наприклад, в роботах Р. Коллінза, варіації довіри пояснюються становищем індивіда в системі владних відносин соціальної організації. Р. Коллінз припускає, що якщо людина займає підлегле становище і виконує чужі накази, то вона меншою мірою поділяє ідеї цієї організації і схильна відчувати недовіру до решти. Якщо ж, навпаки, вона віддає накази, то, відповідно, більш поділяє ідеї організації і схильна до довіри. Однак, як і в багатьох інших роботах, чіткого визначення та повного аналізу проблема довіри в рамках конфліктного підходу не отримала [44, с.12].

Представники функціонального підходу Р. Мертон і Т. Парсонс трактували довіру як основу соціального порядку. Так, у концепції Т. Парсонса довіра виступає однією з умов, що забезпечують суспільну стабільність. Проблема довіри розглядається ним в рамках концепції взаємообмінів ресурсами між підсистемами суспільства [98].

В рамках даного напрямку визнається, що посилення на інституційний устрій не можуть повністю пояснити феномен довіри, та вчені змушені були вдаватися до припущення про «спільну моральність»: кожна людина більшою чи меншою мірою інтеріоризує норми і цінності, властиві її статусу, і, отже, діючи відповідно до цих норм і цінностей, поводить морально, підтримуючи тим самим загальну моральність суспільства. Тут моральність людей приймається як припущення, тобто без доказів. Моральність дій автоматично властива більшості людей суспільства, отже, вона дає підстави для довіри [44, с.11].

Подібних поглядів дотримуються і сучасні прихильники неофункціоналізму, але замість «загальної моральності» вони посиляються на універсальне, усвідомлюване усіма почуття загальної небезпеки. На їхню думку, сьогодні не ті цінності, які розділяються більшістю, згуртовують суспільство, а почуття загальної взаємозалежності і небезпеки. Завдяки цьому люди поведуться відповідно до нормативних приписів, що і служить базисом для взаємної довіри. Але такий підхід до проблеми довіри

неефективний в поясненні того, чому одна і та ж сама людина в одному випадку поводить відповідно до нормативних приписів і заслуговує довіри, а в іншому випадку про них забуває, адже дійсно інтеріоризовані норми і цінності припускають автоматичну моральну дію в будь-якому випадку [44, с.11].

Значна увага проблемі довіри в сучасній західній соціології приділяється Е. Гідденсом, Н. Луманом, А. Селігменом, П. Штомпкою [60]. Згідно з їхніми теоріями, довіра допомагає подолати ті численні ризики, які виникають в сучасному суспільстві.

Н. Луман у книзі «Довіра і влада» [195] зазначив, що довіра стає необхідною умовою суспільного розвитку в силу наростання невпевненості людей у майбутньому, пов'язаного зі збільшенням складності і непрозорості сучасних суспільств [130].

Н. Луман визнає тісний зв'язок між впевненістю і довірою, разом з тим він встановлює між ними відмінність, що становить основу його робіт, присвячених довірі [194, 195]. Однією з підстав розрізнення служить «здатність індивіда розрізнити небезпеки і ризики» [194, р.100] через усвідомлення наявності альтернативних стратегій дії в обставинах, що склалися: довіра передбачає усвідомлення обставин ризику, а впевненість – ні. Індивід, що не розглядає альтернативи, перебуває в ситуації впевненості, тоді як той, хто розглядає можливі альтернативи і намагається вжити заходів щодо визнаних ризиків, втягується в ситуацію довіри.

Другою підставою розрізнення впевненості та довіри служить об'єкт відносин: впевненість більшою мірою характерна для соціальних взаємодій індивіда і функціональних систем (політика, економіка), а довіра необхідна в ситуації формування та підтримки особистісних відносин.

Третьою підставою розрізнення впевненості та довіри, на якій акцентує увагу Н. Луман, є механізм формування цих явищ. Так, впевненість є продуктом соціалізації індивіда, засвоєних індивідом знань про правила функціонування різних соціальних систем, у той час як джерелом довіри

виступає ризикова складова соціальної ситуації взаємодії, зумовлена прийняттям самостійного рішення.

Описуючи взаємозв'язок між впевненістю і довірою, Н. Луман зазначає, що одне може виступати в якості базису для формування іншого, проте руйнування одного не приводить до втрати іншого [3].

Е. Гідденс слідом за Н. Луманом говорить про довіру і впевненість, ризик і небезпеку, проте не визнає зв'язок довіри зі «специфічної ситуацією свідомого роздуму індивідів над різними доступними їм образами дій» [28, с.148]. На думку Е. Гідденса, довіра «скоріше є особливим видом впевненості, ніж чимось відмінним від неї» [28, с.149]. У своїй роботі «Наслідки сучасності» [28] він описує десять характеристик довіри:

1) довіра до об'єкта може виникнути лише тоді, коли відсутня повна інформація про цей об'єкт;

2) довіра ґрунтується скоріше на надійності, ніж випадковості, причому як щодо дій індивіда, так і стосовно роботи систем. Стосовно людей це проявляється в приписуванні їм «доброго імені» (репутації) або любові;

3) довіра є продукт віри в надійність людини або системи, таким чином, «всяка довіра є до деякої міри сліпа довіра» [28, с.150];

4) довіра до символічних знакових систем або до експертних систем спирається на віру в правильність їх роботи, а не їхню діяльність як таку;

5) дефініція довіри: «Довіра можна визначити як впевненість у надійності людини або системи щодо деякої даної безлічі очікуваних результатів або подій, де ця впевненість висловлює віру в добре ім'я чи любов іншого або в правильність абстрактних принципів (технічного знання)» [28, с.151];

6) довіра існує в сучасному світі, який більшою мірою характеризується наявністю активного актора і соціальних інститутів, які визначають дії, а не наявністю випадковості, передзаданості, що носить трансцендентний характер;

7) довіра пов'язана з ризиком і небезпекою, причому два останніх можуть бути як усвідомленими, так неусвідомленими;

8) допустимий ризик, або мінімізація небезпек, відіграє основну роль у підтримці довіри;

9) безпека як індивіда, так і колективу людей являє собою рівновагу між довірою і допустимим ризиком;

10) протилежність довіри – не є «всього лише недовіра», а є «такий умонастрій, який найкраще може бути схарактеризований як екзистенціальна тривога або жах» [28, с.232]. Відзначимо, що в даному випадку мова йде про протилежність базовій довірі, яка формується в дитинстві і веде до відчуття онтологічної безпеки (детально описана Е. Еріксоном).

А. Селигмен розглядає довіру, з одного боку, як відчуття відповідальності і обов'язку, а з іншого, як впевненість у завтрашньому дні. У першому випадку довіру персоніфіковано, а в другому вона асоціюється з конкретними структурами, з якими ми пов'язуємо свої надії [27]. На думку А. Селигмена, влада, панування і насильство на якийсь час можуть вирішити проблему соціального порядку, організації розподілу праці, але вони не здатні забезпечити основу для підтримки цього порядку протягом тривалого періоду [114].

А. Селигмен, як і Н. Луман, і Е. Гідденс, пише про взаємодію довіри і ризику: «Ризик як один із аспектів соціальних відносин відіграв роль невід'ємної частини життя сучасного суспільства, а довіра виступала як зняття цього різновиду ризику» [114, с .197].

Значну увагу А. Селигмен приділяє проблемі кризи довіри в сучасному суспільстві, яка пов'язана з соціальним розшаруванням і зростаючою рольовою складністю суспільства. «Ризик перетворився на невід'ємну частину рольових очікувань після того, як трансформація соціальних ролей і виникнення рольової сегментації поклала безумовний край системно певним очікуванням (званим нами упевненістю) рольової поведінки. Із зростанням рольової сегментації і ускладненням ролей зросла і ймовірність появи

обумовлених системною диференціацією «мертонівських дисонансів» між різними аспектами рольової поведінки особистості. Ця чисто структурна динаміка була ... основним фактором, відповідальним за появу як даних нових форм ризику, так і нових видів довіри; будучи реакцією на ризик, ці останні стали відмінною рисою специфічних для сучасності відносин» [114, с.197-198].

Довіру як основу суспільства розглядає П. Штомпка. Він вважає, що сучасний інтерес до довіри є одним з аспектів культурологічного повороту в соціологічній теорії, який відображає зростаючий інтерес до області «м'яких» культурних змінних, важко прогнозованих факторів суспільного життя, яке, в свою чергу, насичене ризиком [77]. На думку П. Штомпки, довіра є ставкою щодо майбутніх невизначених дій інших [135]. Виходячи з цього, довіра передбачає два основних компоненти: 1) особливі очікування (стосовно того, як поведе себе інший в якійсь майбутній ситуації) і 2) переконаність, упевненість в дії (ставка) [130]. Специфіка підходу П. Штомпки до проблематики довіри полягає в переважанні культурної складової, акценті на культурній передумові довіри.

П. Штомпка – один з авторів, у працях якого можна знайти глибокий і різнобічний аналіз феномена довіри. Так, він виділяє три виміри / рівні довіри.

1) Довіра як характеристика відносин (односторонніх чи взаємних). Переважно цей рівень довіри розробляється в теоріях обміну. Основний посыл цих теорій полягає в тому, що і той, хто довіряє, і той, кому довіряють, є і сприймають один одного як раціональних діячів, які прагнуть максимізувати «прибуток» і мінімізувати «втрати» на основі зваженої оцінки наявної інформації. Основна проблема довірителя (і довіреної особи) – відсутність достатньої інформації по всіх релевантних аспектах ситуації, і, отже, наявність невизначеності та ризику. Більш складні системи довіри з'являються в ситуації співробітництва, коли в ході спільних, колективних дій люди переслідують якусь спільну мету, яка не може бути досягнута кожним з

них індивідуально. Довіра є попередньою умовою і результатом успішного співробітництва. Така довіра означає набір ставок, зроблених на кожного з партнерів, на групу в цілому і на сам організаційний режим координації, спостереження і лідерства, який гарантує співпрацю.

2) Довіра як особистісна риса розглядається переважно в соціально-психологічній перспективі. Мова йде про «базову довіру», «імпульси довіри», «фундаментальну довірливість». Ігнорування «особистісного» виміру довіри знижує пояснювальні здатності теорії раціонального вибору, нівелюючи багатогранність людської особистості і різних варіантів людської поведінки, зокрема, прояви в ній елементів емоційності та ірраціональності.

3) Рішення довіряти чи не довіряти приймається також з урахуванням культурного контексту, норм, що стримують або заохочують прояв довіри. Цей аспект довіри вивчається в рамках культурологічного підходу. Одні соціальні ролі відносяться до таких, які безпосередньо пов'язані з вимогою проявити довіру (доктор, соціальний працівник, священник). Інші ролі відносяться до таких, кому довіряють і хто повинен виправдовувати надану довіру (спортивний суддя, професор університету). Ряд ролей, навпаки, передбачає і вимагає прояв недовіри (охорона, поліція, митниця).

У відповідності з перерахованими вище вимірами / рівнями довіри П. Штомпка пропонує розглядати і різні підстави довіри. У першому випадку надання довіри базується на оцінці інформації з точки зору того, якою мірою учасники відносин заслуговують на довіру (пізнавальна сторона довіри). У той же час довіра / недовіра є психологічною якістю, і в цьому сенсі коріння довірливості / підозрливості індивіда слід шукати в особистому досвіді, пов'язаному з ситуаціями довіри, соціалізацією, попередніми відносинами в сім'ї і різних групах. Тут основу довіри становить індивідуальна, біографічна генеалогія. Третій, культурний рівень, також має на увазі генеалогічну основу довіри, але вже іншого масштабу – колективний, історичний досвід суспільства. Мова йде про «культури довіри», як ціннісно-нормативні системи, які визначають дії акторів: через заохочення стимулюють

довірливість та бажання бути заслуговуючим на довіру, або, навпаки, провокують недовірливе ставлення до інших людей. У «культурах довіри» акумулюються і кодифікуються в правила переважаючий досвід з різними видами довіри. Якщо переважає позитивний досвід довіри, то для різних сфер соціального життя довіра з великою ймовірністю стає характерним правилом, складається «культура довіри». І, навпаки, в разі поширення негативного досвіду формується «культура недовіри» [135].

Значну увагу феномену довіри було приділено в теорії обміну і теорії соціального капіталу. Концепція соціального капіталу може виступити методологією пізнання феномена довіри, адже визначає її як основну складову капіталу.

Теорія обміну є одним із напрямків у рамках соціології дії. Виділяються два різновиди теорії обміну: індивідуалістична і колективістська. З позиції американського індивідуалістичного підходу в тому вигляді, в якому він представлений у роботах Дж. Хоманса [132] і П. Блау [146], люди прагнуть до максимального збільшення своїх приватних винагород, причому існування останніх можливе тільки в ході соціальної взаємодії. Акцент в даному випадку робиться на взаємності, хоча основою обміну залишається розрахунок, що не припускає повної довіри чи загальних моральних установок. Цей різновид тісно пов'язаний з теорією раціонального вибору.

В рамках традиційного для французької антропології підходу, пов'язаного з ідеями К. Леві-Стросса і М. Мосса, акцент робиться на колективному обміні. У даному випадку мається на увазі не взаємний, а узагальнений обмін, що передбачає наявність щонайменше трьох діячів, при якому будь-який індивідуальний учасник може не отримувати винагороду безпосередньо від особи, якій він що-небудь віддає. У цьому випадку обмін передбачає спільні цінності та довіру, очікування того, що інші будуть виконувати свої зобов'язання стосовно групи або суспільства, а не переслідуватимуть лише свої власні інтереси [1].

Перший підхід можна назвати «економічним», а другий – «соціологічним». Соціальному обміну, на відміну від економічного, властива «моральність», так як існують загальні соціальні принципи взаємності, справедливості, спільні цінності. Якщо в обмінних відносинах хтось порушує норми справедливості і взаємності, то він втратить владу і соціальне схвалення. Таким чином, бажаючи уникнути втрати, людина буде мотивована поводитися чесно, відповідно цим нормам. У таких судженнях неявно проглядає висновок, що люди довіряють один одному, тому що всі навколо прагнуть дотримуватися принципів справедливості і взаємності [1].

У межах теорій соціального капіталу та соціальних мереж П. Бурдьє, Д. Гамбетти, М. Грановеттера, П. Дазгупти, Дж. Коулмена, Р. Патнема Ф. Фукуяма довіра розглядається як основа соціального капіталу. В рамках цих теорій уперше було порушено питання про чинники довіри у взаємовідносинах держави і суспільства.

У роботах Р. Патнема розвивається ідея зіставлення суспільних систем і визначення ступеня їх демократичності залежно від повноти прояву соціальної довіри [210, 211]. В рамках цього ж підходу Ф. Фукуямою аналізується вплив розвиненості соціальної довіри на процеси, що протікають в полі економіки [131]. Так, він розвиває тезу про те, що соціальна довіра є гарантом успішності розвитку економіки, вважаючи, що довіра дозволяє знижувати трансакційні витрати економічного обміну, зменшуючи ступінь необхідності контролю над взаємодією з боку обох партнерів [2, 4].

Довіра, за Ф. Фукуямою, – ключова характеристика розвиненого людського суспільства, що виявляється як на індивідуальному рівні, так і на рівні соціальному (довіра до суспільних інститутів і держави в цілому). Саме довіра визначає прогрес; успіх «самореалізації» конкретного суспільства залежить не від ринкових принципів і не від прихильності традиціям, але від «одного елемента культури, що поширився всюди, – рівня довіри, що існує в суспільстві». Ф. Фукуяма вибудовує класифікацію людських суспільств за

поширеністю довіри в сучасних ієрархічних структурах: до групи з високим рівнем довіри він відносить «обрані», «засновані на довірі» ліберальні демократії (США, Німеччина, Японія), тоді як традиціоналістські країни (Китай, Мексика), європейські «легкоатлети» (Франція, Італія), так само як і країни Східної Європи і колишнього СРСР, він зараховує до суспільств із низьким рівнем довіри. Економічний прогрес, з точки зору Ф. Фукуяма, є свого роду «нагородою» суспільству за внутрішню гармонію, відсутність якої перешкоджає господарському процвітання [131].

Методологічні посилки концепції соціального капіталу дозволяють вивчати проблему взаємозв'язку ступеня довіри контрагенту і необхідності контролю над його поведінкою (зазвичай йдеться про взаємодію в полі економіки). Зокрема П. Дасгупта, припускає апіорну неможливість контролю над поведінкою опонента. В таких умовах, на його думку, довіра постає як усвідомлені очікування людини щодо дій інших людей, які вона робить в умовах неможливості заздалегідь проконтролювати їхні дії [157]. Як тільки на початковому (підготовчому) етапі взаємодії у партнерів з'являється шанс заздалегідь визначити характер дій іншого, зникає потреба довіряти, довіра втрачає свій «змістовний потенціал». Роль же довіри полягає, по-перше, у зниженні трансакційних витрат; по-друге, довіра – це спосіб подолання невизначеності, що дозволяє перейти від підготовчого етапу власне до взаємодії.

Підставою для вступу в довірчі відносини, на думку П. Дасгупти, є накопичений соціальний капітал – репутація, що формується в процесі дотримання (або ігнорування) етичних норм, негласних законів, а також кредитоспроможність і надійність.

Дж. Коулмен зробив істотний внесок у розробку проблематики довіри і соціального капіталу з позицій теорії раціонального вибору. Слідуючи загальній логіці теорії раціонального вибору, довіра – це предмет раціонального процесу прийняття рішення (вибору) в ризиковій ситуації. Довірчі відносини нічим не відрізняється від інших форм раціонального

вибору. Мотивація потенційних партнерів по взаємодії зводиться до зіставлення вигод у результаті успішного завершення обміну і витрат у разі обману (опортуністичної поведінки) партнера. А ключовий компонент довіри, за визначенням Дж. Коулмена, – особистий інтерес партнерів, які встановлюють довірчі відносини і нарощують соціальний капітал виключно з метою максимізації своєї вигоди.

У своїй книзі «Основи соціальної теорії» Дж. Коулмен розширив концепцію соціального обміну: до нього відноситься не тільки простий обмін ресурсами, а й обмін правами на контроль ресурсів, дій акторів і майбутніх подій. Серед безлічі соціальних обмінних відносин, які полягають в обміні ресурсами та правами, Дж. Коулмен виділив особливий вид відносин – довірчі. Їх характеризує одностороння передача прав і ресурсів суб'єктом довіри (trustor) об'єкту довіри (trustee) [153]. На думку Дж. Коулмена, рішення суб'єкта довіри завжди включає ризик, що стосується невизначених дій іншого актора [153]. Він виділяє чотири важливих характеристики довірчих відносин:

1) Рішення довіряти дозволяє об'єкту довіри вчинити дію, яка в іншому випадку не була б можливою. Довіра включає передачу ресурсів в руки партнера, який може використовувати їх для власної вигоди, для вигоди суб'єкта довіри або для вигоди обох сторін.

2) Якщо об'єкт заслуговує на довіру, суб'єкту довіри вигідніше довіряти йому, ніж ні; якщо не заслуговує, то вигідніше не довіряти.

3) Довірчі відносини включають рішення суб'єкта довіри передати ресурси в розпорядження об'єкта довіри без всякого отримання довіри у відповідь. На відміну від соціального обміну, що вимагає добровільного рішення обох сторін, надання довіри є вольовим рішенням тільки однієї сторони, тобто суб'єкта довіри.

4) Часовий розрив між передачею ресурсів та отриманням можливої відповідної вигоди змушує суб'єкт довіри здійснювати різні дії, що впливають на поведінку об'єкта довіри. До таких дій належать контракти,

різні застави, залучення третіх сторін, що дають рекомендації і гарантії, і т.п. [110, с.67].

П. Бурдьє зачіпає феномен довіри у своїй книзі «Соціологія політики» [18]. Так, П. Бурдьє описує політичний капітал як форму символічного капіталу, кредит, заснований на вірі та визнанні, за допомогою якого агенти наділяють людину (або предмет) тією владою, яку самі ж згодом визнають за ним. Описуючи феномен довіри політичним інститутам, П. Бурдьє посилається на відомого лінгвіста Е. Бенвеніста: «Символічна влада є влада, яку той, хто їй підкоряється, дає тому, хто її здійснює, свого роду кредит, яким один наділяє іншого ... , вкладаючи в нього свою довіру. Це влада, яка існує лише тому, що той, хто їй підкоряється, вірить, що вона існує» [18, с.200].

Довіра розглядається як цінний ресурс в політичному полі, що створюється групою людей і слугує джерелом політичної сили актора у вказаному полі. Цей ресурс являє собою повноваження довірений особі (політично активному агенту, політику) діяти від імені довірителя (політично пасивного агента, пересічного громадянина), у випадку коли довірена особа та довіритель зв'язні між собою свого роду раціональним контрактом (програмою) [18].

Д. Гамбетта розвиває тему довіри як ознаки групової солідарності. Він звертається до аналізу феномену довіри, описуючи умови підтримки стабільності мафіозних структур, а також роль мафії в економічних обмінах. Його міркування побудовані на апріорному твердженні тотальності недовіри в сучасному світі, в якому тільки окремі групи здатні зберігати і підтримувати довірчі відносини. Так, в своїй книзі «Сицилійська мафія: бізнес приватного захисту» він пише, що в суспільстві, що характеризується низьким рівнем довіри і слабкою демократією, мафія продає захист, що гарантує безпеку при проведенні торговельних угод [170]. На його думку, мафія є однією з таких соціальних спільнот, де цінується і підтримується довіра. Поряд з довірою до друзів та членів сім'ї («особисті зв'язки»),

Д. Гамбетта вводить ще три типи мотивації, які є підставою для кооперації соціальних акторів: примус – страх перед санкціями; спільність інтересів – взаємні економічні інтереси; цінності – культурні, моральні, релігійні. На думку автора, всі чотири типи мотивації сприяють підтримці стабільності мафіозних утворень [169].

М. Грановеттера, як представник мережевого підходу в соціології, джерело довіри бачить у постійних зв'язках індивіда. Він стверджує, що: 1) довіра зароджується в тривалих міжособистісних взаємодіях; 2) довіра є властивість не окремих індивідів, а їхні взаємини; 3) тривалі взаємодії є необхідним засобом для довіри, підтримки порядку, відмови від обману і опортунізму; 4) такі взаємодії, хоч і необхідні, але недостатні для відмови від опортунізму, тому що створюють основу для ще більших обманів, які можуть бути скоєні групою індивідів, які довіряють один одному, стосовно групи інших індивідів / окремих осіб. У такому підході основна увага приділяється різним формам мереж стабільних соціальних відносин, які стримують індивіда, запобігаючи обману і порушенням зобов'язань. Таким чином, на думку М. Грановеттера, джерелом довіри швидше є не наявність постійних взаємозв'язків, а соціальний контроль, здійснюваний за допомогою них [44, с.16-17].

Проблемі довіри приділялася увага і в рамках соціології повсякденного життя. Загалом роботи соціологів, які займаються соціологією повсякденності, постулюють той факт, що індивід за своєю природою прагне економити сили, використовуючи шаблонні моделі поведінки в типових ситуаціях, засновані на довірі, яка стала звичною.

Етнометодолог Г. Гарфінкель розглядає базисну довіру в повсякденному житті як основу соціального порядку [171]. Для Г. Гарфінкеля довіра є рутинним прийняттям акторами загальних правил і умов взаємодії, яке робить можливими обґрунтованість та достовірність їх фонових очікувань щодо основоположних рис поведінки один одного в повсякденному житті. Саме ці базисні взаємні очікування дозволяють людям

злагоджено і ефективно взаємодіяти, здійснювати всі спеціальні кооперації, що відносяться до різних родів спеціалізованої діяльності (економічної, політичної, релігійної, наукової і т.п.) [110, с.68].

Г. Гарфінкель говорить про узвичаєну, базову, неусвідомлену довіру, яка докорінно відрізняється від зразку довіри, представленого теоретиками раціонального вибору, які розглядають довіру як раціональний, усвідомлений акт. Г. Гарфінкель розглядає неусвідомлену довіру як базис людської поведінки, як аналог нормативних експектацій, що поділяються оточуючими [171]. Етнометодологія акцентує увагу на проголошених людьми і прийнятих ними на віру правилах поведінки, за допомогою яких інтерпретуються ситуації взаємодії. Концепція довіри Г. Гарфінкеля пояснює, як люди погоджуються з деяким порядком речей і подій, як сприймають і інтерпретують повсякденне життя, як приходять до розцінювання подій і фактів як нормальних. Г. Гарфінкель стверджує, що найважливішою властивістю нормативного порядку повсякденного життя є його сутнісна непроблематичність, що полягає в рівному, стійкому, передбачуваному, «нормальному» протіканні повсякденних взаємодій між людьми. Як тільки руйнується «непроблематичність» рутинних практик, ми починаємо оцінювати і вирішувати, довіряти чи не довіряти [44, с.25].

Окрім західних класиків соціології та сучасних дослідників, значний внесок у дослідження проблеми довіри зроблений російськими соціологами, які вивчали довіру в різних сферах життєдіяльності суспільства (політичній, економічній, правовій, культурній, релігійній та інших). Довіра визнається найважливішим функціональним феноменом в суспільстві. Так, В. Звоновський [51, 52] значну увагу приділив повсякденній довірі, яка передбачає повсякденну впевненість у дотриманні певних умов взаємодії. Повсякденна практика змушує людей вступати в щоденні контакти з іншими людьми, про яких раніше вони нічого не знали, а тому не можуть бути впевнені, що ті виправдають їх очікування. Однак, незважаючи на це, люди все ж вступають у нові стосунки один з одним. Це стає можливим завдяки

повсякденного довірі, яка, в свою чергу, заснована на довірі до соціальних ролей і приналежності до однієї соціальної групи. Саме такий тип довіри уможливило існування суспільства як сукупності індивідів, які взаємодіють між собою.

Особливий інтерес для російських соціологів представляє довіра в різних сферах суспільства в першу чергу політичній та економічній. Так, проблему довіри в контексті політичних процесів розглядають Т. Заславська [48, 49, 50], А. Галкін [26], Л. Гудков [37], П. Козирєва [54, 55], Ю. Левада [70, 71], А. Смирнов [55] та інші відомі соціологи [5, 39, 40, 46, 47, 134].

На думку авторів, які вивчають довіру в контексті політичних явищ і процесів у житті суспільства, довіра до політичних інститутів відноситься до числа ключових елементів, що визначають стійкість і ефективність функціонування політичної системи, динаміку її розвитку, особливості та результативність перетворень у політичній сфері. Значний внесок у вивчення довіри до політичних інститутів в Росії здійснюється ВЦВГД і Левада-центром, які понад 20 років займаються вимірами рівня довіри до політичних інститутів в суспільстві.

Т. Заславська, засновник ВЦВГД, ключову увагу приділяла трансформаційним процесам, які відбулися в суспільстві після розпаду Радянського Союзу. У контексті вивчення даних процесів вона висвітлила питання ролі довіри в суспільстві, що трансформується. На її думку, інноваційно-реформаторський потенціал суспільства залежить від довіри громадян політичній владі [48, 49]. При цьому вона відзначала, що «багато разів обдурене і обікрадене державою населення не впевнене у завтрашньому дні і не довіряє ніякій владі – ні президенту, ні парламенту, ні уряду ...» [50, с.176].

В Левада-центрі в якості авторів найцікавіших публікацій можна назвати Л. Гудкова і Ю. Леваду. Найчастіше, коли говорять про рівень довіри до політичних інститутів в Росії, підкреслюється високий рівень довіри президенту країни В. Путіну на тлі невисокого рівня довіри демократичним

інститутам – Думі, політичним партіям. П. Козирева і А. Смирнов зазначили, що такий значний розрив у показниках довіри до інститутів влади актуалізує питання про оптимальні межі цієї довіри. На їхню думку, і дефіцит довіри, і його надлишок виступають бар'єрами на шляху зміцнення демократичних засад суспільства. «Значний дефіцит довіри обмежує можливості властей і знижує активність громадян, перешкоджає розвитку інтеграційних процесів у суспільстві, гальмує прийняття і реалізацію конструктивних планів і завдань. У той же час надмірна довіра до інститутів державної влади, породжуючи безконтрольність і всюдозволеність, може призвести до свавілля влади, яке є першим кроком на шляху до посилення авторитаризму» [56, с.10].

Слід зазначити, що явище більшої довіри до президента України, ніж до інших політичних інститутів (парламент, уряд, політичні партії, місцеві органи влади), вельми широко поширене. З нашої точки зору, це пояснюється відгомонами традиційної свідомості, коли влада асоціювалася з конкретною особистістю (вождя, царя) і довіру викликала саме ця особистість. Міжособистісна довіра історично раніше сформувалася у свідомості людини, ніж інституційна, тому легше довіряти президенту, нехай навіть з ним особисто людина не знайома, ніж політичним партіям.

Питання довіри в економічних відносинах найбільш повно представлено в роботах А. Беяніна та В. Зінченка [11], Ю. Веселова [137], В. Радаєва [105].

Спробуємо в загальних рисах описати, як розглядається довіра в економічній сфері життя суспільства. Практично всі автори сходяться в тому, що високий рівень довіри в суспільстві сприяє підвищенню добробуту. А. Беянин та В. Зінченко відзначають також і зворотний зв'язок: «Норми довіри (trust – «надання довіри») і чесності (trustworthiness – букв. «заслуховування на довіру») не тільки сприяють зростанню матеріального добробуту, а й можуть бути його наслідком» [11, с.42].

Про довіру в економічних відносинах досить багато написано, однак парадокс полягає в тому, що насправді довіра носить неекономічний

характер як явище, що не має грошового еквівалента. У цьому ж ряду неекономічних явищ можна позначити взаємну допомогу і підтримку, дружбу та особисту прихильність. Коли говорять про довіру в контексті економічних взаємовідносин між людьми в першу чергу мають на увазі роль довіри при виборі партнерів по взаємодії і характеристики співробітництва. При цьому під довірою розуміється «сукупність очікувань того, що контрагенти будуть виконувати свої зобов'язання без застосування санкцій» [105, с.87]. На макрорівні, на рівні ринків, відзначається деяке замкнене коло, де довіра виступає одночасно і причиною, і наслідком економічних взаємин: «З одного боку, щоб виникла довіра, ринки повинні функціонувати нормально, з іншого боку, для появи ринку необхідна довіра» [137, с.87].

Для класичної економічної науки характерний специфічний розгляд людини як *homo oeconomicus*, людини раціональної, яка усвідомлює свої потреби і націлена на максимальну їх реалізацію. Раціональність в економіці розуміється у вузькому сенсі, що «людина усвідомлює свій інтерес і завжди обирає найкращу для нього альтернативу (максимізує функцію корисності), використовуючи для цього всю наявну інформацію і обробляючи її математично правильним способом» [11, с.55]. У такої людини розум превалює над емоціями, довіра як почуття йому чужа, адже він в змозі все прорахувати і вибрати оптимальний варіант. Він повинен довіряти лише інформації, на підставі якої змушений приймати рішення, правам власності як непорушним і загальнообов'язковим, і сигналам ринку як провісників зміни ситуації. Однак у реальному житті така модель ідеально раціонального суб'єкта залишається всього лише моделлю. Суб'єктом будь-якої діяльності є жива людина, що має емоції, почуття, афекти, серед яких все ж таки присутні почуття довіри / недовіри, які можуть носити ірраціональний характер, але все ж впливають на економічну поведінку [11, с.55].

Довіра в економічних відносинах переважно трактується в двох іпостасях: як міжособистісна і як безособова. Однак М. Грановеттер стверджує, що немає безособової довіри, про яку й говорить економічна

теорія, а є система особистих зв'язків, уподобань і досвіду, яка персоналізує ринок, перетворюючи його в мережі особистісних відносин [137, с.73]. На ринку, завдяки тривалому знанню один одного, формується міжособистісна довіра і ділова репутація, що в підсумку становить соціальний капітал певної спільноти [105, с.37].

Тема соціального капіталу останнім часом є досить популярною серед соціологів. Сучасні дослідники при вивченні феномена довіри в економічних відносинах нерідко вдаються до концепції соціального капіталу. Початок цієї традиції поклав Ф. Фукуяма, який розглядав соціальний капітал як підставу економічного процвітання. Російські дослідники феномену довіри також не оминули увагою проблематику соціального капіталу. Одне з останніх досліджень, присвячених соціальному капіталу, міжособистісній та інституційній довірі та їх взаємозв'язку з економічним добробутом, було здійснено в лютому 2009 року ВЦВГД за фінансової підтримки Товариства сприяння розвитку науки (Society for the Promotion of Science) в рамках проекту «Порівняльні дослідження довіри в різних країнах в період глобалізації» (грант № 19203026) у співпраці з соціологами Тюменського державного університету. Результати дослідження були опубліковані в ряді статей, авторами яких виступали соціологи Інституту соціології РАН, Тюменського державного університету спільно з японськими дослідниками: Ю. Абдалова, В. Давиденко, Н. Латов, Ю. Латов, Г. Ромашкін, Г. Ромашкіна, М. Сасаки [38, 42, 43, 69, 104, 108, 109, 118].

У цих публікаціях рівень соціального капіталу в суспільстві розкривається через рівень міжособистісної та інституційної довіри. Вважається, чим вищий рівень довіри, тим більшим соціальним капіталом володіє суспільство. Більш високий рівень міжособистісної довіри (довіри до «людей взагалі») «знижує трансакційні витрати при укладанні контрактів і розширює коло потенційних учасників формальних та неформальних угод» [69, с.71]. Чим вища інституційна довіра (довіра до інститутів, які відіграють

ключову роль в генеруванні та виконанні суспільних правил гри), тим більш стійкою є суспільна система [69, с.71].

Ряд публікацій слідом за А. Олійником [90, с.44] присвячений вивченню співвідношення міжособистісної та інституційної довіри. Викликає інтерес той факт, що спочатку А. Олійник розробив методологію зіставлення міжособистісної та інституційної довіри та охарактеризував їх вплив на соціальний капітал на прикладі специфічної спільноти – тюремної. Слідом за ним з'явився ряд публікацій по співвідношенню даних типів довіри а) в різних регіонах Росії [25, 109] і б) в різних країнах [69].

Закінчуючи короткий огляд досліджень довіри в контексті політичних та економічних процесів в Росії, окремо слід виділити соціально-психологічні дослідження довіри. Російська соціальна психологія, як і світова, осмислює явище довіри як базовий елемент взаємодії на всіх рівнях соціально-психологічних спільнот людей. В силу необхідності присутності довіри на всіх рівнях і у всіх спільнотах їй надається велике значення в науці. Відомий дослідник довіри з соціально-психологічної точки зору Т. Скрипкіна [115] розглядає довіру в системі «Людина і Світ», аналізуючи дві фундаментальні настанови – довіру людини до себе і довіру до світу (причому довіра до іншого розглядається як окремий випадок довіри до світу), а потім приходять до висновку, що ці два типи довіри взаємопов'язані і перебувають у стані рухомої рівноваги.

А. Купрейченко вперше в російській соціальній психології здійснює диференційований аналіз довіри і недовіри. Автор розглядає ці два феномени як властивості суб'єкта, що самовизначається, де під таким суб'єктом розуміється актор, що знаходиться в стані пошуку і вибору, зайнятий формуванням власної позиції в системі відносин і взаємодії з іншими людьми і навколишнім світом в цілому. Для такого суб'єкта довіра і недовіра можуть бути не тільки необхідністю або наслідком певних життєвих обставин, а й результатом його самостійного вибору, власного рішення [66]. В рамках диференційованого аналізу довіри і недовіри ці два явища трактуються як

відносно автономні феномени, які «мають як подібні, так і відмінні характеристики: ознаки, умови виникнення, критерії та функції в регуляції життєдіяльності суб'єкта» [66, с.88]. Так, до основних функцій довіри автор відносить соціальне пізнання і обмін, а до основних функцій недовіри – самозбереження і відокремлення. Також наголошується, що довіра і недовіра здатні існувати одночасно стосовно одного і того ж об'єкта.

Також слід зазначити окремі напрацювання соціальних психологів, дослідників довіри у сфері політики та економіки [див., наприклад, 136].

Необхідно відзначити той факт, що переважна більшість представлених вище теоретико-методологічних підходів при розгляді проблеми довіри не приділяють належної уваги інституційному устрою суспільства, а існування довіри пов'язують скоріше з внутрішньоособовими особливостями людей, особливостями міжособистісної взаємодії. З нашої точки зору, не можна нехтувати роллю інститутів у соціальному світоустрою, у той же час не варто абсолютизувати її. Для того щоб врахувати фактор соціального інституту при аналізі феномена довіри, ми представляємо наступний теоретико-методологічний підхід, який буде взято нами в якості основного в рамках даного дисертаційного дослідження.

Одним із найбільш перспективних теоретичних напрямків в дослідженні довіри є нова інституційна теорія, або неоінституціоналізм. Цей підхід бере своє походження від двох дисциплін-попередниць: неокласичної економіки (напрямок в економічній думці, який виник в останній третині ХІХ ст.) і традиційного інституціоналізму (напрямок в економічній думці, який виник на стику ХІХ та ХХ ст.). Неокласичний підхід (Е. фон Бем-Баверк, Л. Вальрас, Ф. фон Візер, У. С. Джевонс, Дж. Б. Кларк, А. Маршалл, К. Менгер, А. Пігу, І. Фішер) трактує нерегульовані взаємодії суб'єктів на політичному полі аналогічно ринковим, а норми і правила – як продукт раціонального вибору індивідів [33, с.225]. В основі цього підходу лежать два основних методологічних принципи: раціональна мотивація індивідуальної поведінки та координація індивідуальних раціональностей за допомогою

ринку. В рамках даного підходу трактування феномена довіри ґрунтується на факті добровільної раціональної передачі частини своїх прав і свобод особою А особі Б. При цьому головною підставою відмови особи А від своєї автономії служить або віра в те, що під керівництвом особи Б вона швидше досягне власних цілей, або надія на отримання від особи Б компенсації в будь-якому вигляді (символічному, матеріальному, емоційному) за делегування довіри [33, с.229].

Представники традиційного інституціоналізму, або інституційного підходу (Дж. Брюс, М. Вебер, Т. Веблен, В. Вільсон, Дж. Гелбрейт, Г. Картер, Дж. М. Кларк, Дж. Коммонс, Т. Коул, У. К. Мітчелл, К. Фрідріх), відстоюють у своїх роботах точку зору, протилежну неокласичному підходу. Різкій критиці піддається центральна для неокласичного підходу модель індивіда як раціонального оптимізатора власної вигоди. На думку основоположника інституційного підходу американського соціолога Т. Веблена, людина не є «калькулятором, що миттєво обчислює задоволення і біль» [22, с.202], її поведінка зумовлена цілями індивіда і, найголовніше, інститутами, що детермінують конкретні методи досягнення цих індивідуальних цілей. Необхідно відзначити той факт, що інституціоналісти актуалізували значення не лише формальних інститутів, а й звички, традиції, що часом надають серйозніший вплив на поведінку індивіда, ніж статті законів. Специфіка даного підходу, яка дозволяє протиставити його неокласичному підходу, полягає в тому, що в рамках інституціоналізму поведінка індивідів постає як повністю зумовлена інституційними рамками, тими соціальними структурами, в які був уписаний даний конкретний індивід, практично не залишивши йому свободи для прийняття самостійних рішень [33, с.225]. Інститут володіє апаратом примусу, робить поведінку людей відповідною до суспільно прийнятих норм за допомогою примусових санкцій [8].

Так, в рамках класичного інституціоналізму трактування феномена довіри ґрунтується не на факті добровільної раціональної передачі частини своїх прав і свобод особою А особі Б, а на тому, що особа А зобов'язана

передати свої права і свободи особі Б, якщо остання займає певну позицію в інституційній структурі суспільства.

Отже, ми бачимо, що інституціоналізм робить акцент на аналізі соціальних інститутів і повністю ігнорує мікросоціальні парадигми. Ми в рамках нашої роботи прагнемо спиратися на таку теоретико-методологічну базу, яка враховувала б як макросоціальні, так і мікросоціальної фактори. Таким, у нашому розумінні, є неоінституціоналізм.

Новий інституційний підхід, або новий інституціоналізм, або неоінституціоналізм, представлений такими вченими, як А. Алчіан, Дж. Б'юкенен, О. Вільямсон, Г. Демсец, П. Дімаджіо, Т. Еггертссон, Р. Коуз, Д. Марч, К. Менар, Д. Норт, Й. Олсен, М. Олсон, У. Паулло, С. Пейович, Р. Познер, Г. Саймон, Л. Тевено, Р. Тейлор, П. Холл, формується у середині 1980-х рр. як течія, що оперує поняттям інституту з нових, відмінних від старого інституціоналізму позицій. Він відрізняється від класичного інституціоналізму цілим рядом найважливіших аспектів. Джерелом відтворення інститутів визнається легітимність в масовій свідомості, а не правові норми. Когнітивною основою політичного порядку вважається не зобов'язання, а звички і практичні дії. Формальна структура суспільства розглядається як символічно обумовлена, а не юридично задана. Акцент зміщується від аналізу організацій до дослідження спільнот і просторів (полів). Особливості неоінституціоналізму виявляються в тому, що політичні інститути трактуються у світлі взаємодії формальних норм і неформальних правил гри. У центрі уваги опиняються соціокультурні цінності, символи, стереотипи і процедури, які впливають на структурування макрополітики.

Неоінституціональний підхід передбачає розширювальне визначення інститутів як правил гри в суспільстві, тобто обмежувальних рамок, які організують взаємовідносини між людьми і групами, задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії. У 1984 р. Дж. Марч і Й. Олсен [196] дали визначення інститутів, спільне для всіх варіантів неоінституціоналізму: «Інститут є відносно стійкий набір правил і

організованих практик, втілений у структурах значень і ресурсів, які є інваріантними стосовно індивідів і стійкими перед специфічними уподобаннями й очікуваннями індивідів і перед мінливими зовнішніми умовами» [57, с.209]. Основними одиницями аналізу в даному підході визнаються правила, порядки, норми і значення інституту, а не мікрораціональні індивіди і не макросоціальні сили [196]. При цьому враховується провідний параметр інститутів – їх здатність змінюватися в часі під впливом внутрішніх характеристик, а також зовнішніх умов і факторів суспільного середовища [8].

Як говорилося вище, ми беремо неоінституціоналізм у якості базового підходу в даній роботі. Одна з причин вибору даного підходу полягає в тому, що він об'єднує основні положення неокласичного підходу та інституціоналізму, при цьому уникаючи крайнощів повної зневаги щодо ролі соціальних інститутів та їх абсолютизації, характерних двом цим підходам. Ця причина є не єдиною. Спробуємо далі представити переконливе обґрунтування практичної цінності і перспектив використання нової інституціональної теорії в галузі дослідження довіри. Дещо забігаючи наперед, відзначимо, що довіра до політичних інститутів, яка безпосередньо є об'єктом нашого аналізу, володіє певною специфікою, у порівнянні з довірою як такою. Місце і роль довіри до політичних інститутів та інших типів довіри в суспільстві докладно будуть розкриті в наступному підпункті даної роботи також як специфіка довіри до політичних інститутів. Незважаючи на те, що ми ще не зверталися впритул до категорії «довіра до політичних інститутів», окрім ідей окремих класиків філософської та соціологічної думки, дозволимо собі позначити евристичний потенціал неоінституціонального підходу саме для аналізу феномена довіри до політичних інститутів.

1. Представники неоінституціонального підходу розширюють сутність неокласичного підходу за рахунок нових сфер дослідження (сімейних відносин, етики, політичного життя, міжрасових відносин, злочинності,

історичного розвитку суспільства і т.д.), чим ми можемо скористатися для вивчення політичної сфери життя суспільства.

2. Неоінституціоналізм бере свій початок від двох течій економічної думки, і завдяки ґрунтовній розробленості економічних категорій і факторів його доцільно використовувати для опису, пояснення і прогнозування, зокрема, економічних чинників довіри до політичних інститутів, що буде нами зроблено у третьому розділі даного дисертаційного дослідження.

3. У рамках неоінституціоналізму соціальні інститути трактуються, з одного боку, як правила гри, у відповідність з якими здійснюється взаємодія в суспільстві (наприклад, інститут уряду передбачає наявність правил, у відповідність з якими діють залучені агенти), і, з іншого боку, ці ж інститути є учасниками гри, гравцями (наприклад, інститут уряду поряд з інститутом президентства, політичних партій та ін.). Тракткування інститутів як правил гри здається нам вельми цікавим у контексті довіри до політичних інститутів, адже існування правил само по собі передбачає наявність довіри між взаємодіючими суб'єктами з приводу того, що цих правил будуть дотримуватися, в іншому випадку, існує велика ймовірність того, що сторони відмовляться грати за цими правилами, що звело б нанівець їх існування. Правила гри структурують взаємодії, одні дії допускаючи, а інші – виключаючи, також вони можуть полегшувати або ускладнювати обмін інформацією і припускати застосуванням конкретних санкцій у разі порушення цих правил [164].

4. Четвертим аргументом на користь неоінституціональної теорії є її підхід до формальних та неформальних соціальних інститутів: у рамках цієї теорії приділяється значна увага як формальним, так і неформальним інститутам, тоді як інституціоналісти в основному розглядали формально-юридичні (державні) інститути. Нам видається оптимальним цей підхід для вивчення такого неформального інституту, як довіра, зокрема через фактори, які його формують (до таких факторів, у свою чергу, можна віднести цілий ряд неформальних інститутів: звичай, традиція, культура). Окрім довіри, ми

розглядаємо і політичні інститути, які, в свою чергу, належать до класу формальних інститутів. Тому неоінституціональний підхід нам представляється найбільш доречним як теорія, яка описує функціонування обох класів соціальних інститутів.

5. Розглядаючи специфіку неоінституціонального підходу в соціології, слід зазначити, що, на відміну від інституціонального, він робить акцент на мікрорівні соціологічного аналізу, на людині, що дозволяє нам використовувати його для вивчення з якогось боку психологічного феномена – довіри. В той же час, неоінституціоналізм, на відміну від неокласичного підходу, не обмежується виключно мікроаналізом через опис дій актора, спрямованих лише на максимізацію корисності для себе, а також враховує нормативну регуляцію поведінки, сформовану і закріплену соціальними інститутами.

6. У той же час неоінституціональний підхід, що включає в себе також і елементи інституціоналізму, дає можливість здійснити перехід від мікрорівня, рівня індивіда, на макрорівень, рівень суспільства, через інституційну обумовленість. На думку відомого соціолога Дж. Рітцера, одне з провідних завдань соціології полягає в тому, щоб створити теорію, яка уможливить перехід з мікрорівня дії на макрорівень норм, соціальних цінностей, статусного розподілу і соціального конфлікту [107, с.351]. У неоінституціональному підході нас якраз і приваблює можливість поєднати два рівні аналізу довіри до політичних інститутів – мікро- і макро-. Прикладом прояву переходу довіри при від мікро- до макрорівня є процедура виборів: перехід від індивідуального до колективного (соціального) вибору здійснюється через голосування і процедуру підрахунку голосів, що, зрештою, являє собою прийняття колективного рішення. Розгортання довіри у зворотному напрямку, від макро- до мікрорівня, може бути проілюстровано через твердження про те, що дії індивідів опосередковуються соціальним, історичним та культурним середовищем (тут виникає питання, якою мірою соціокультурна вкоріненість впливає на дії індивідів). Якщо об'єднати ці два

процеси в один, то схематично можна його описати таким чином: на макрорівні в конкретних соціальних ситуаціях у агента вже є набір можливих дій, однак на мікрорівні включається механізм вибору з набору дій одного єдиного. Неоінституціональний підхід пропонує таке пояснення того, яким чином відбувається вибір однієї дії: агент, перебуваючи в умовах обмеженої раціональності, здійснює ту дію, яку принесе йому найбільшу вигоду.

7. Однією з характерних рис неоінституціоналізму, що стосується всіх напрямків і підходів у межах цієї теорії, є думка про те, що політичні інститути зазнають змін з боку активно діючих суб'єктів [99, с. 157], у той час як у рамках інституціоналізму політичні інститути вважаються фактично незмінними. З нашої точки зору, неоінституціональний підхід має більший потенціал для пояснення реалій українського суспільства, ніж інституціональний. Так, можна навести такі приклади зміни правил гри, що мали місце в недавньому минулому України: у 2004 році (перетворення України з парламентсько-президентської на парламентську республіку і повторне проведення другого туру президентських виборів, названий третім туром, за результатами якого президентом країни став Віктор Ющенко); у 2014 році (припинення повноважень президента В. Януковича і подальша зміна влади). На нашу думку, довіра до політичних інститутів сприяє сталому функціонуванню цих інститутів, у той час як недовіра, набувши критичної маси, служить пусковим механізмом перетворення цих інститутів.

8. Наступною перевагою неоінституціонального підходу над усіма іншими є те, що поряд з механізмами впливу агентів на політичні інститути він розглядає також, який вплив чинять політичні інститути на політичну поведінку індивідів і груп, на процес прийняття владних рішень. Тобто увага приділяється двосторонньому процесу взаємодії агента та інституту.

9. Ще одною характерною рисою неоінституціоналізму, що стосується всіх напрямків і підходів в межах цієї теорії, є підкреслення важливості довіри і соціального капіталу у вирішенні проблем соціального та політичного співробітництва. Досить часто соціологи пишуть про

надзвичайно важливу роль суспільної довіри у створенні та ефективному функціонуванні демократичної правової держави. Довіра в даному випадку розуміється як неформальний інститут, який діє як основний ключ до вирішення проблем соціального та політичного співробітництва [153, 211]. Особлива увага приділяється громадським організаціям, які, на думку соціологів, формують довіру і соціальний капітал у акторів [216]. У другому розділі дисертаційної роботи ми розглянемо емпіричний зв'язок між довірою до політичних інститутів та окремими складовими соціального капіталу на прикладі українського суспільства.

10. Заключною особливістю неоінституціоналізму, яку ми хотіли б представити як аргумент на користь вибору саме цього підходу для аналізу феномена довіри до політичних інститутів, є те, що в рамках даного підходу, завдяки його походженню з економічної науки, широко використовуються кількісні методики [99, с. 155; 57]. Автор виявляє однакову повагу, як до якісних, так і до кількісних методів збору даних, однак більш звичними для нього є останні.

Описані вище особливості неоінституціоналізму продемонстрували значний потенціал даної теорії для аналізу феномена довіри до політичних інститутів.

1.2 Довіра як соціальний феномен: типологічний аналіз

Різні теоретико-методологічні підходи до проблеми довіри в цілому були розглянуті в попередньому підрозділі. У даному підрозділі спробуємо визначити місце довіри до політичних інститутів серед інших типів довіри в суспільстві. Для цього нам необхідно розглянути, які типи довіри в суспільстві існують. Слід відзначити що, в літературі існує досить багато типологій довіри, наприклад, за сферою життєдіяльності суспільства (довіра в сфері політичних, економічних, правових, культурних, релігійних та інших типів відносин), за функцією довіри (інтегруюча, дезінтегруюча). Зокрема,

типологічний аналіз здійснюється в роботах таких відомих учених, як Ю. Веселов, Е. Гідденс, П. Штомпка.

Ми розглядаємо типології довіри на основі трьох підстав, які здаються нам найповнішими та актуальними для аналізу сучасного українського суспільства:

1) на основі типу суспільства, згідно з якою виділяються традиційна, модерністська та постмодерністська довіра – типи, притаманні традиційному, модерністському та постмодерністському суспільствам відповідно;

2) на базі об'єкту довіри, який дозволяє виділити три основні типи: а) генералізована – в якості об'єкта довіри виступають інші люди в цілому; б) (між)особистісна – об'єктом є конкретна людина; в) інституційна (до інститутів) – спрямована на інституційну структуру;

3) відповідно до ступеня інституціоналізації довіри в суспільстві, на основі якого довіра може бути інституціоналізованою та неінституціоналізованою. Зазначені типи довіри розглядаються як притаманні різним типам суспільства – антидемократичним (тоталітарним та авторитарним) та демократичним відповідно.

Виділення типів довіри залежно від типу суспільства сягає корінням до розрізнення спільноти (*Gemeinschaft*) і суспільства (*Gesellschaft*) Ф. Теннісом. Так, виділяється традиційна довіра, властива традиційному суспільству, або спільноті (*Gemeinschaft*) в термінології Ф. Тенніса, і сучасна довіра, яка існує в сучасному суспільстві, або просто суспільстві (*Gesellschaft*), по Ф. Теннісу [124]. Зокрема, про таку типологію довіри писали Ю. Веселов [137] і Е. Гідденс [28, 172, 173].

Як зазначає дослідник довіри А. Селигмен, Е. Гідденс співвідносить довіру до людей і довіру до абстрактних систем зі споконвічною соціологічною відмінністю між традиційним і сучасним суспільством, між спільнотою (*Gemeinschaft*) і суспільством (*Gesellschaft*), за Ф. Теннісом. А. Селигмен наводить цитату Е. Гідденса: «В досучасних соціальних утвореннях основа довіри вбудована в персоналізовані відносини довіри в

спільноті, пута спорідненості і дружби. Хоча кожен із цих соціальних взаємозв'язків може включати емоційну близькість, не вона є умовою підтримки особистісної довіри. Основи довіри (правда, потенційні, далеко не завжди спрацьовують на практиці) забезпечуються інституціоналізованими особистісними зв'язками і неформальними або неформалізованими кодексами щирості і честі» [173, р.119]. Цю ситуацію він протиставляє сучасному життю, де «з розвитком абстрактних систем довіра до безособистісних принципів, як і до анонімних інших, стає необхідною для соціального існування» [114, с.12-13].

Слідом за Е.Гідденсом, ідею історичних типів довіри розвиває Ю.Веселов. «У традиційному суспільстві довіра носить переважно особистий характер, а довіра до інститутів формується безумовно, то в сучасному суспільстві довіра існує переважно як безособове і функціональне ставлення, все більшу роль відіграє системна довіра – довіра до самої соціальної системи, довіра абстрактним системам знання, системі експертних оцінок» [137, с.189]. У сучасному суспільстві змінюється природа довіри: раніше вона будувалася на основі емоційного сприйняття, зараз довіра стає раціональною діяльністю, покликаною вирішувати проблему вибору в умовах ризику нестабільного суспільства. Соціальні функції довіри в сучасному суспільстві полягають в активізації соціальної взаємодії, підвищенні ефективності громадських дій, соціальної інтеграції соціальних спільнот і суспільства в цілому [137, с.189].

На думку Ю.Веселова, розрізнення традиційної і сучасної довіри починається з розрізнення традиційної і сучасної свідомості. Він говорить про наступні характерні риси традиційної і сучасної довіри.

1. Об'єкт довіри. У традиційній свідомості існує віра (або довіра) не в себе самого і в свої власні сили, не в здатність людини змінити світ, а у вищі сили, які єдині в змозі перетворити світ [137, с.117]. Сучасна довіра передбачає переважно довіру людині, а не Богу.

2. Підстава довіри. Якщо у традиційному суспільстві вона ґрунтувалася на вірі [137, с.113], то сучасна довіра ґрунтується на раціональному знанні.

3. Колективістська VS індивідуалістська спрямованість. У традиційному суспільстві довіра ґрунтувалася на цінностях колективізму – довіра думці більшості, громаді [137, с.113]. Сучасна довіра ґрунтується здебільшого на індивідуалістичних цінностях – довіра своїм роздумам.

4. Відображення часу. Виходячи з того, що традиціоналізм припускає бачення людьми свого майбутнього як точного повторення минулого, традиційна довіра являє собою «довіру минулому, відомому і недовіру новому, незвіданому» [137, с.117]. Сучасна довіра більшою мірою орієнтована на майбутнє і являє собою довіру майбутньому.

5. Ставлення до влади має дві площини розрізнення: 1) традиційна довіра передбачає довіру до конкретної фігури, яка уособлювала владу – така довіра носить персоналізований характер. Сучасна довіра передбачає довіру до інституту влади, тобто носить інституційний характер; 2) традиційна довіра до влади є безумовною, освяченою традицією і церквою. Сучасна довіра до влади є раціонально осмисленою.

Ю. Веселов стверджує, що, крім традиційної і сучасної довіри, існує також змішаний (проміжний) тип, що характеризується наявністю рис, притаманних, як першій, так і другій. Змішана довіра характеризується поступовим переходом від ірраціонального, заснованого на вірі, до раціонального, заснованому на критичному осмисленні. Такому переходу сприяють ряд суспільних перетворень, а саме: підвищення рівня освіти населення, розвиток масових комунікацій, перехід від аграрного способу виробництва до індустріального, урбанізація, культивування індивідуалістичних цінностей на противагу колективістським.

Ми пропонуємо розширити класифікацію типів довіри за типом суспільства з двох (традиційної та сучасної) до трьох (традиціоналістської, модерністської та постмодерністської). Таким чином, типологізацію розширено за рахунок виокремлення довіри, специфічної для суспільства

постмодерна. Так, специфічним для постмодерного суспільства є акцент на його непередбачуваності, незв'язності, нестійкості, суперечливості і нестабільності. Довіра у такому суспільстві, на думку Н. Лумана, служить інструментом, що знижує ризики. Подібною точки зору дотримуються Е. Гідденс та А. Селігмен. У суспільстві постмодерну особливу роль відіграє дія суспільного суб'єкта (соціального агента), де акцент робиться на активному, творчому началі, включеному в складну систему соціальних зв'язків [117]. Актор, свідомо наділяючи довірою іншого актора, намагається знизити ризики та спростити взаємодію, уникнувши трансакційні витрати, які неодмінно виникнуть у випадку недовіри (наприклад, пошук додаткової інформації про іншого актора та умови взаємодії).

У порівнянні з класифікацією за типом суспільства, в науковій літературі частіше використовується типологія довіри на підставі її об'єкта. Необхідно відзначити, що єдиної загальноприйнятої типології не існує. В якості прикладів типів довіри можна назвати наступні: «особиста – безособова», «горизонтальна - вертикальна – узагальнена», «міжособистісна - деперсоналізована – узагальнена» та ін. Ми намагалися в рамках даного підрозділу, з одного боку, відтворити максимально повну типологію, з іншого боку, не виділяти надлишкову кількість типів, що ускладнило б аналіз феномена довіри. Розширена типологія довіри по об'єкту запропонована П. Штомпою [135]. На думку П. Штомпки, існує два класи об'єктів довіри – первинні та вторинні. Первинні адресати довіри – це інші люди, «конкретні, з плоті і крові, активні індивідууми, з якими ми вступаємо в безпосередні зв'язки» [135, с.115]. Вторинні адресати довіри є допоміжними стосовно первинних. П. Штомпка так описує сутність вторинних адресатів довіри: «Приймаючи рішення про наділення довірою, ми часто спираємося на непрямі критерії. Важливу роль відіграють експерти, свідки, об'єктивні джерела, авторитети, які свідчать про надійність або солідність потенційних об'єктів нашої довіри» [127, с.135].

П. Штомпка представляє досить велику типологію довіри на підставі виділення первинних адресатів довіри. Він вибудовує первинні адресати довіри, подібно «радіусам довіри» Ф. Фукуями, від найбільш конкретних міжособистісних відносин до більш абстрактного ставлення до публічних об'єктів, структур, установ, організацій, держав:

- персоніфікована довіра – довіра стосовно індивідів, з якими ми вступаємо в прямі контакти, включаючи «віртуальну» особистісну довіру (до знаменитостей, «зірок»);

- довіра до суспільних категорій, де під суспільними категоріями розуміється зібрання людей, схожих один на одного з точки зору будь-якої риси, наприклад, стать, вік, раса, етнічне походження, релігія, матеріальне становище;

- позиційна – довіра до певних соціальних ролей, які трактуються П. Штомпкою як спосіб дій, типовий і затребуваний для даної громадської позиції (наприклад, мати, друг, лікар, викладач університету, податковий інспектор, шпигун, продавець старих машин та ін.);

- групова – довіра стосовно суспільної групи, яка розуміється П. Штомпкою як зібрання особистостей, утримуваних разом завдяки громадським зв'язкам особливого роду (наприклад, футбольна команда для фанатів, студентська група для професора, певний уряд в оцінці громадян (уряд М. Азарова чи уряд А. Яценюка));

- інституційна – довіра до установи або організації як сукупності структурних правил, в рамках яких відбуваються дії і інтеракція (школа, університет, церква, банк); сюди також входить процедурна довіра – довіра до інституційних практик і процедур, під яким розуміється віра в те, що дотримання їх принесе найкращі результати (довіра до науки, демократичним процедурам, вільному ринку);

- технологічна – довіра до технічних систем, наприклад, мережі водопостачання, професійної компетенції та ін. У сучасному суспільстві технічні системи відіграють дуже важливу роль, на них, можна сказати,

тримається наша повсякденність. Вони настільки щільно вбудовані в повсякденне життя, що є практично непомітними, використовуються неусвідомлено. Наприклад, такий звичний вид транспорту як метрополітен, який більшість із нас використовує кілька разів на день, є одним з найнебезпечніших міських видів транспорту, адже в разі виникнення надзвичайної ситуації (наприклад, пожежа), шанси врятуватися істотно нижчі, в порівнянні з наземними видами транспорту. Подібні технологічні системи посідають значне місце в нашому житті саме завдяки неусвідомлюваній довірі. До речі, однією з причин успіху художніх фільм-катастроф якраз і служить поштовх до усвідомлення ненадійності і небезпеки звичних систем. У даному випадку прикладом може служити російський художній фільм «Метро» (2012), де описана ситуація затоплення московського метрополітену в годину-пік підземним рукавом Москви-ріки. До слова сказати, фільми-жахи також діють за подібним сценарієм: найбільший страх у нас викликає несподівано негативна поведінка зазвичай позитивних речей (наприклад, ляльки-вбивці і т.п.);

- споживча – довіра щодо продукції певного роду, країни-виробника, фірми, марки, автора і т.п.).

До найбільш абстрактних об'єктів довіри, на думку П. Штомпки, відносяться загальні властивості суспільної системи, громадського порядку або устрою. Це системна, або екзистенційна довіра (до соціальних систем, порядків і режимів, політичного устрою, життєздатності суспільства).

Як особливий різновид довіри П. Штомпка виділяє анонімну або узагальнену довіру (до «узагальнених інших»), яка являє собою очікування відповідних дій від усіх людей, у тому числі й абсолютно чужих [135].

Як ми бачимо, П. Штомпка виділив дев'ять типів довіри, що розрізняються за об'єктом. З нашої точки зору, зручніше користуватися більш укрупненою класифікацією. Так, найоптимальнішою є тричленна логіко-семантична модель, складовими елементами якої є генералізована, міжособистісна і знеособлена довіра, виокремлені за критерієм об'єкта

довіри. Така тричленна типологія за об'єктом довіри, з одного боку, більш зручна для аналізу, ніж багаточленна типологія П. Штомпки, та, з іншого боку, включає в себе всі елементи останньої.

Складові елементи тричленної типології добре представлені Е. Гідденсом. Так, він описує генералізовану довіру як базисну настанову на довіру; міжособистісна довіра, на його думку, направлена на найближче оточення і заснована на кровноспоріднених і дружніх зв'язках (форма традиційної довіри); знеособлена довіра спрямована на абстрактні системи (символічні або експертні). Генералізована довіра формується в результаті ранньої соціалізації, яка проходила в сім'ї, дитячому садку або початковій школі. Особистісна довіра «включає особисті зобов'язання, дотримання яких (в рамках даної сфери дії) розглядається як прояв індивідами їх порядності» [28, с.217]. Довіра до систем «приймає форму безособових зобов'язань, в яких віра підтримується завдяки функціонуванню знання, в якому проста людина, як правило, не розбирається» [28, с.217].

Типологія довіри в такому вигляді досить широко поширена в науковій літературі [63]. Специфіка опису типів довіри в різних джерелах полягає в тому, що один за суттю тип довіри має кілька назв. У таблиці 1.1 наведено перелік можливих назв зазначених трьох типів довіри.

Таблиця 1.1

Типи довіри в суспільстві

Назва	Генералізована диспозиційна узагальнена базова	Міжособистісна особистісна	Знеособлена інституційна делегована структурна безособова системна
Об'єкт довіри	Інші люди в цілому	Конкретна людина	Інституційна структура в цілому, окремі інститути

Вище представлена коротка характеристика типів довіри за авторством Е. Гідденса. Далі надамо більш розгорнуту характеристику, яка дозволить

нам визначити місце і роль довіри до політичних інститутів у контексті інших типів довіри в суспільстві.

Генералізована довіра описує загальну схильність агента довіряти іншим, засновану, в тому числі, на спільній вірі в людську природу. Це почуття базової довіри, яке поширюється від ставлення до себе до ставлення до світу в цілому [142]. Так, генералізована довіра являє собою певну систему знань про навколишній світ і не залежить ні від конкретного об'єкта довіри, ні від контексту і не є оцінкою конкретної міжособистісної ситуації, тобто не є ситуаційно зумовленою, а набуває світоглядні риси. Підстави такої довіри можуть бути закладені у минулому досвіді індивіда [142]. В цьому руслі вона розглядається переважно в рамках психології. У літературі найчастіше посилаються на роботи Е. Еріксона [138, 139].

Соціолог Е. Усланер розглядає генералізовану довіру дещо в іншому руслі. Він говорить, що генералізована довіра до інших акторів має глибоке коріння в індивідуальній психології та вихованні, тим не менш, структурні умови також є важливим фактором, що впливає на довіру і поведінку в певних випадках, тобто автор не відкидає значимість ситуації [148, р.2].

В соціології останнім часом генералізована довіра активно вимірюється і широко використовується як індикатор здоров'я суспільства. Даний тип довіри висловлює скоріше загальний психологічний настрій стосовно навколишнього світу в цілому, а не довіру певній людині в конкретній сфері [179]. Такі виміри довіри дуже важко інтерпретувати і перевести в площину конкретних пропозицій. У рамках дисертаційного дослідження далі ми розглянемо питання взаємозв'язку генералізованої довіри і довіри до політичних інститутів в українському суспільстві на емпіричному рівні.

Слід зазначити, що найчастіше в літературі генералізовану довіру розглядають в тісному зв'язку з таким поняттям, як «соціальний капітал», про який ми писали вище. Необхідно відзначити, що ці поняття розрізняються, і зведення їх один до одного неприпустиме. Питання виникають у зв'язку з тим, що емпіричний вимір рівня генералізованої довіри і соціального

капіталу в суспільстві здійснюється іноді за допомогою одного питання: «Наскільки Ви згодні з твердженням, що більшості людей можна довіряти?» (В якості варіантів відповіді пропонується порядкова чи номінальна шкала) [наприклад, див. 224]. Для виміру рівня соціального капіталу це питання не є єдиним – дослідники використовують додаткові індикатори, але, на думку вчених, цей показник є основним.

Питання зв'язку довіри і соціального капіталу на рівні суспільства вивчається Р. Патнемом, який стверджує, що коли рівень соціального капіталу є високим, громадяни довіряють не тільки один одному (міжособистісна довіра), але й соціальним інститутам. За його словами, це сприяє активізації зусиль громадян, спрямованих на вдосконалення демократії в країні. Р. Патнем стверджує, що сильні громадянські суспільства, що характеризуються значною часткою добровільної діяльності, заснованої на дружбі, лояльності і дотриманні зобов'язань, генерують міжособистісну довіру і толерантність, які поширюються від громадських організацій і груп на суспільство в цілому [210, 211].

Однак у літературі існує й альтернативна точка зору на дане питання. Зокрема, в роботі Е. Усланера викладена позиція, згідно з якою участь у добровільних інститутах ніяк не позначається на формуванні генералізованої довіри до інших [220, 221]. Він вважає, що має місце зворотний запропонованому Р. Патнемом причинно-наслідковий зв'язок. Люди, які за природою своєю більш схильні довіряти іншим, з більшою ймовірністю будуть брати участь у діяльності ділових і культурних груп і з більшою ймовірністю здійснювати благодійні внески [213].

Міжособистісна довіра являє собою довіру, що виникає у одного агента безпосередньо стосовно іншого агенту. Ця довіра залежить лише від агентів і є ситуаційно зумовленою [142]. Так, один агент може довіряти іншому в конкретних умовах, а саме, наприклад, як редактору тексту, але при цьому не довіряти йому в інших умовах, наприклад, як няні своєї дитини.

В рамках теоретичних робіт ряду соціологів йдеться про те, що міжособистісна довіра формується на підставі досвіду і в процесі соціалізації [138, 139, 144, 19, 221] і що навколишнє середовище агенти сприймають на рівні міжособистісної довіри. Як зазначалося вище, генералізована довіра також багато в чому формується в процесі соціалізації. Різниця полягає в тому, що міжособистісна довіра будується на основі процесів взаємодії, здійснюваних у певному соціальному контексті, актуальному тут і зараз, тоді як генералізована довіра переважно визначається попереднім досвідом, що сягає корінням в період ранньої соціалізації [148].

Міжособистісна довіра трактується як психологічний стан або орієнтація, що виникають у довірителя стосовно особи, якій довіряє, в певній ситуації. Таке визначення відображає три складових елементи довіри, які Р. Хардін описав однією фразою: «Я довіряю тобі зробити X». Відповідно, довіра є функцією властивостей і характеристик особистості (я), партнера по взаємодії (ти), а також унікальних особливостей, вимог або обмежень поточної ситуації (зробити X). Якщо один із цих компонентів змінюється, думки, сприйняття, почуття і дії індивіда стосовно конкретної особи, якій довіряє, також можуть зазнавати змін. Таким чином підкреслюється, що міжособистісна довіра ситуаційно обумовлена. Індивід очікує від партнера виконаної певним чином дії (X). Якщо очікування виправдовуються, виникає довіра [177, р.24-26; 178].

Відомий американський соціальний психолог, автор теорії вирішення конфліктів М. Дойч розширює трактування міжособистісної довіри, виводячи її за межі конкретного партнера по взаємодії і конкретної ситуації [159]. Так, він стверджує, що міжособистісна довіра формується під впливом минулого досвіду в подібних ситуаціях, минулого досвіду взаємодії з конкретним партнером, моделі сприйняття себе та інших, віри у свою здатність досягати позитивних результатів і уникати негативних [215, р.596].

Третьому типу довіри, знеособленій (інституційній), приділяється значна увага в літературі, однак чіткого визначення даного поняття автори в

більшості своїй не дають. У будь-якому випадку знеособлена довіра і міжособистісна довіра різняться. Знеособлена довіра не залежить від особистісних характеристик і положення конкретного агента як об'єкта довіри, а заснована на сприйнятті системи або інституту – як приклад можна привести інститут політичних партій [212, 229]. У силу того, що знеособлена довіра не спрямована на яку-небудь конкретну людину, вона виникає, коли існує гарант, який діє у ролі посередника між двома сторонами, які налагоджують відносини довіри [158]. Таким чином, відбувається делегування контролюючих функцій експертам. Якщо міжособистісна довіра носить більш ситуативний характер, то у випадку знеособленої довіри видається більш виправданим говорити про довіру, як про більш раціональне явище, що передбачає наявність певних інституційних механізмів, які підвищують надійність даного інституту і наші можливості делегування своїх повноважень експертам [128]. Знеособлена довіра ґрунтується на соціальних чи інституціональних структурах [147], на уявленнях громадян про їх надійність, впевненості в доброчесності та правильності дій цього інституту [17, с.55]. Знеособлена довіра пов'язана з відрегульованим порядком, угодами і практиками, які організовують і структурують наше щоденне життя [190].

Як пише російський соціолог А. Олійник, співвідношення рівнів міжособистісної та інституційної довіри (під останньою він розуміє довіру представникам легальної влади) є важливим соціологічним індикатором, своєрідним «термометром» здоров'я суспільства [90, с.46]. Він описує чотири варіанти такого співвідношення, де в якості середнього показника виступає величина, розрахована для декількох порівнюваних країн, соціальних верств чи організацій.

Ситуація 1 (міжособистісна та інституційна довіра вище середнього) – стан соціального оптимуму: суспільство володіє значним соціальним капіталом, а влада, у свою чергу, сприяє його збереженню та відтворенню. У такій ситуації влада контролює ситуацію, не руйнуючи соціальних зв'язків у

суспільстві. Ситуація 2 (високий рівень міжособистісної довіри при низькому рівні інституційної) – суспільство і влада існують автономно. У такій ситуації спостерігається високий рівень розвитку громадянського суспільства, коли громадяни самі організують громадський порядок при мінімальній участі влади. Ситуація 3 (симетрична ситуації 2 – низький рівень міжособистісної довіри при високому рівні інституційної) означає, що соціум не може функціонувати самостійно, він практично повністю залежить від владних ініціатив. Нарешті, в ситуації 4 (низька міжособистісна та інституційна довіра) соціальні взаємодії в суспільстві виявляються практично паралізовані. Влада не здатна контролювати ситуацію, а координовані дії людей сильно утруднені через взаємну недовіру. Жоден з механізмів соціального регулювання не діє. Є загроза соціального вибуху [90, с.46].

У цілому, на думку К. Оффе [206] і М. Уоррена [226], такий тип довіри, як знеособлена, необхідний у складних суспільствах. Він потрібен як окремій особистості, щоб визначитися зі своїми діями, так і системі в цілому, щоб здійснювати координацію дій [166].

На нашу думку, відстежується тісний зв'язок між типом суспільства та об'єктом довіри, якому віддається перевага. Так, у традиційному суспільстві переважає особистісна довіра з такою рисою як схильність персоніфікувати об'єкт довіри, у модерному суспільстві – інституційної, у постмодерному – генералізованої.

Як відомо, на думку Р. Інглехарта, для модерного суспільства характерним є домінування таких цінностей, як фізична, економічна та психологічна безпека і благополуччя, а для постмодерного суспільства – домінування постматеріалістичних цінностей, а саме відчуття приналежності до групи та самореалізація [117]. Інституційна довіра, або довіра до інститутів, на рівні особистості в своїй глибині має на меті формування відчуття безпеки, що здійснюється через делегування функції підтримки соціального порядку соціальним інститутам. Генералізована довіра як специфічна диспозиція стосовно навколишнього світу проявляється в тому,

що людина вступає до недержавних організацій та взаємодіє з іншими людьми заради колективної або індивідуальної самореалізації, що, в свою чергу сприяє мінімізації ризиків сучасного суспільства, адже державні інституції вже неспроможні ліквідувати існуючі ризики та небезпеки, хоча у модерному суспільстві вони ще справлялися з цією функцією.

Ступінь інституціоналізації довіри в суспільстві, стосується, перш за все, довіри до інститутів, яка актуалізується у модерному суспільстві. В контексті довіри до політичних інститутів, що виступає об'єктом нашого дослідження, інституціоналізована довіра притаманна антидемократичним (тоталітарним та авторитарним) суспільствам, а інституціоналізована недовіра – демократичним. Ступінь інституціоналізації довіри в суспільстві визначається цілеспрямованою активністю зацікавлених осіб. Інституціоналізація довіри до влади є результатом дій політичних лідерів, націлених на демонстративні практики прояву довіри до політичних інститутів та їхніх представників.

Як зазначив П. Штомпка, інституціоналізація недовіри до політичних інститутів здійснюється через її структуру, а саме через десять принципів демократії: принцип легітимності; періодичність виборів і обмеження терміну займання посади; поділ влади; влада закону і незалежність суддів; принцип конституціоналізму і правової експертизи; принцип належного ведення справ; цивільні права; примус до дотримання законів; принцип відкритого обговорення; принципи суспільно-політичної діяльності. На думку П. Штомпки, недовіру інституціоналізовано в кожен із даних принципів. Одночасно кожен із цих принципів забезпечує своїм громадянам безпеку проти потенційних порушень довіри до влади. Коли громадяни вважають, що надійно застраховані від непорядної поведінки та зловживань з боку влади, тоді існує довіра.

Інституціоналізація довіри до влади у антидемократичних режимах є результатом вимоги з боку громадян довіряти владі та поводитися відповідним чином. П. Штомпка описує подвійний механізм

інституціоналізації довіри в таких суспільствах: по-перше, це відповідна політична соціалізація із закриттям доступу до інформації ззовні, по-друге, це суворий політичний контроль, на меті якого є припинення поведінки, яка демонструє недовіру. Насправді обмеження інформації та надмірний контроль підбивають довіру до влади.

Таким чином, парадокси демократії полягають у тому, що довіра до влади в демократичному режимі заснована на інституціоналізації недовіри. В той час як парадокс антидемократичного режиму – це інституціоналізація довіри, яка згодом призводить до формування недовіри до влади в суспільстві [130].

Слід зазначити, що обидва типи явищ – інституціоналізація довіри та недовіри – не завжди суперечать один одному. Так, у одному суспільстві можуть співіснувати елементи обох. Прикладом є в цілому демократична держава, де в окремих містах здійснюється примусова участь у мітингах на підтримку окремих представників влади або підтримка за гроші певних кандидатів під час передвиборчих перегонів. І те, й інше має на меті «закріплення» довіри до існуючої або потенційної влади.

1.3 Поняття та феномен довіри до політичних інститутів

У даному підрозділі ми зосередимо свою увагу безпосередньо на довірі до політичних інститутів та представимо основні категорії, про які буде вестися мова далі. Але спочатку дамо короткі та максимально конкретні визначення понять, які буде застосовано далі (більш докладно про них мова йшла у попередньому підрозділі).

Міжособистісна довіра – це довіра, що виникає у однієї людини безпосередньо стосовно іншої; є рухливою та ситуативно зумовленою.

Інституційна довіра, або довіра до інститутів, – це довіра, що виникає у людини щодо соціального інституту; ґрунтується на уявленнях громадян про

надійність, доброчесність та правильність дій соціальних чи інституціональних структур, є інертною за своєю природою.

Генералізована довіра є базовою стосовно міжособистісної та інституційної, представляє собою певну диспозицію, яка поширюється від ставлення до себе до ставлення до світу в цілому, включаючи інших людей та інститути.

Традиціоналістська довіра, або довіра, притаманна традиційному суспільству – це довіра, де у якості основного об'єкта виступає людина (реальна – вождь або уявна – Бог).

Модерністська довіра, або довіра, притаманна модерному суспільству, – це довіра, де у якості базового об'єкта виступає соціальна система в цілому та соціальні інститути зокрема.

Постмодерністська довіра, або довіра, притаманна постмодерному суспільству, – це довіра, де у якості основного об'єкта виступає специфічна диспозиція стосовно навколишнього світу, яка дозволяє мінімізувати ризики та небезпеки на психологічному рівні.

Довіра як неформальний інститут в роботі розуміється як сукупність неформальних правил та норм, що регулюють взаємодії акторів у політичному полі через зниження трансакційних витрат (на пошук додаткової інформації про інститути та їхніх представників, для виміру ефективності діяльності інститутів та їхніх представників, а також попередження опортунізму з боку інститутів та їхніх представників). Так, надаючи довіру тим чи іншим політичним інститутам і лідерам, актор економить свої часові та інші ресурси, які необхідно було б виділити на моніторинг їхньої діяльності або пошук іншої інформації про них. Необхідно відзначити, що довіра як неформальний інститут є універсальним способом скорочення трансакційних витрат у взаємодіях будь-якого типу.

Інституціоналізована довіра – це довіра до влади в суспільстві, яка насильно набула формальні характеристики та прояви (наприклад, у

антидемократичних суспільствах влада вимагає від громадян довіри до себе та відповідної поведінки); згодом призводить до поширення недовіри.

Інституціоналізована недовіра – це інституціональне закріплення недовіри до влади в суспільстві (наприклад, у демократичних суспільствах це забезпечується завдяки принципам демократії, до яких входить, в тому числі, принцип поділу влади); згодом призводить до поширення довіри.

Ми не випадково у попередньому підрозділі трохи докладніше зупинилися на знеособленій довірі. Об'єкт нашого дослідження – довіра до політичних інститутів – відноситься саме до цього типу довіри. Також знеособленою є довіра до всієї політичної системи в цілому, до політичного режиму, держави і т.п. Необхідно відзначити той факт, що при огляді літератури на предмет поняття «довіра до політичних інститутів» ми зіткнулися з деякою термінологічною плутаниною. Багато авторів, особливо іноземні, ототожнюють поняття «політична довіра» і «довіра до політичних інститутів» (див., наприклад, 176), але ми вважаємо, що поняття «політична довіра» є більш широким і включає в себе поняття «довіра до політичних інститутів» та являє собою довіру в сфері політичних відносин у цілому. Так, деякі англійські автори при описі своїх теорій використовують поняття «політична довіра» (political trust), вкладаючи в нього той же самий зміст, який ми вкладаємо до поняття «довіра до політичних інститутів».

З нашої точки зору, крім довіри до політичних інститутів як таких, до політичної довіри можна ще віднести як мінімум довіру до конкретних представників політичних інститутів, довіру громадян до політичної системи в цілому, до політичного режиму, до держави. Докладне вивчення довіри до представників політичних інститутів, політичного режиму, держави і політичної системи в цілому в даний момент не входить в наше коло завдань. У рамках даної роботи нас в першу чергу цікавить довіра до політичних інститутів як таких. Необхідно відзначити, що в межах даної роботи ми трактуємо політичні інститути у вузькому сенсі, а саме як урядові інститути, до яких відносяться: інститут президентства, уряду, парламентаризму,

політичних партій, а також інститут місцевих органів влади. Розгляд даних інститутів у сукупності є досить правомірний, що підтверджується результатами факторного аналізу. При проведенні факторного аналізу на різних масивах, зібраних різними дослідницькими організаціями, часто вказані інститути потрапляють в один фактор. Наступним аргументом на користь розгляду саме цих інститутів служить той факт, що саме ці інститути беруть участь у виробництві правил гри, що особливо цікаво в рамках інституційного підходу, так як в рамках цього підходу інститути в цілому трактуються як правила гри. Відповідно політичні (урядові) інститути можна трактувати одночасно як правила гри і як їх авторів.

Детальніше зупинимося на типології політичної довіри, щоб чіткіше розмежувати поняття «політична довіра» і «довіра до політичних інститутів». Побудова типології можлива на декількох підставах. Спочатку розглянемо таку типологію, де в якості підстави виступає об'єкт політичної довіри. Як ми переконалися на прикладі типології довіри в цілому, найкращою підставою типології є об'єкт довіри. Так, об'єктом політичної довіри можуть бути як політична система і її організації, так і окремі політичні діячі. Перша категорія політичної довіри називається макрорівневою, або організаційною, довірою. Коли ми говоримо про організаційну політичну довіру, мова йде про оцінку результатів роботи системи та її інститутів. Залежно від наявних результатів діяльності, від задоволеності або незадоволеності реалізованою політикою, громадяни довіряють або не довіряють уряду [147]. Організаційна політична довіра може бути далі розділена на компоненти (за аналогією з типами політичної підтримки Д. Істона): дифузна і сконцентрована довіра. Дифузна політична довіра відноситься до оцінки громадянами роботи всієї політичної системи і режиму в цілому. Сконцентрована політична довіра направлена на певні політичні інститути, наприклад, такі, як парламент або місцеві політичні сили. Або, іншими словами, дані компоненти організаційної політичної довіри можуть бути позначені як: 1) «адресна підтримка» («специфічна підтримка») – задоволення результатами діяльності

уряду; 2) «дифузна підтримка» – ставлення громадськості до об'єктів на рівні політичного режиму незалежно від результатів їх діяльності [151, 162, 173, 174, 197, 198, 199].

Друга категорія політичної довіри, так звана мікрорівнева або індивідуальна політична довіра, має місце, коли довіру направлено на окремих політичних лідерів. Індивідуальна політична довіра передбачає орієнтований на людину погляд, згідно з яким громадяни довіряють або не довіряють уряду в силу схвалення чи несхвалення певних політичних лідерів [200].

Підсумовуючи вище сказане, наголосимо на смислі поняття «політична довіра», в якому воно тлумачиться в межах роботи. Політична довіра – це поняття, ширше за «довіра до політичних інститутів»: окрім довіри до політичних інститутів, складовими політичної довіри є довіра до конкретних представників політичних інститутів, довіра громадян до політичної системи в цілому, до політичного режиму, до держави.

Підводячи підсумки опису довіри до політичних інститутів у контексті інших типів довіри в суспільстві, слід підкреслити специфіку довіри до політичних інститутів як знеособленої довіри, на відміну від генералізованої та міжособистісної довіри, яка полягає в наступному: взаємодія, яка виникає між актором (суб'єктом довіри) і політичним інститутом (об'єктом довіри) не є ініційованою безпосередньо суб'єктом довіри – наявність цієї взаємодії сприймається як даність. У даному випадку актор не має права вибору передавати свої ресурси або права на контроль за ресурсами і подіями політичним інститутам, так як народжується в суспільстві, де вони вже передані. Так, в процесі еволюції суспільства людина безповоротно віддала багато своїх прав різним соціальним системам. У свою чергу, для виникнення таких соціальних систем необхідний був високий рівень довіри як готовності більшості передати свої права на контроль ресурсів. Коли така система вже виникла, одержала стійкість і силу (в першу чергу тому, що отримала права

розпоряджатися і контролювати ресурси багатьох), вона може деякий час існувати, не спираючись на довіру людей [44].

Отже, незалежно від того, довіряє людина чи ні, її ресурсами і правами, наприклад, на природні ресурси, розпоряджаються інші. Незважаючи на те що актор не має права вибору – передавати або не передавати свої ресурси або контроль над ними, він все ж має право вибору довіряти чи не довіряти політичним інститутам. Причому, на індивідуальному рівні, на рівні актора, рішення довіряти чи не довіряти часто приймається неусвідомлено. Таким чином, довіра до політичних інститутів постає як вторинне явище після взаємодії між агентами, а не як поштовх до неї. У цьому й полягає особливість довіри до всіх соціальних інститутів в цілому і до політичних інститутів зокрема.

Таким чином, довіра до політичних інститутів посідає особливе місце серед інших типів довіри в суспільстві. Її роль полягає в збереженні стійкості та інтегрованості суспільства, формуванні та підтримці горизонтальних та вертикальних суспільних відносин.

Незважаючи на значні теоретичні напрацювання, досі в науці не з'явилося єдиного визначення феномена довіри до політичних інститутів, визначення, яке б відкривало можливості для всебічного його аналізу. У даному пункті ми спробуємо дати авторське визначення феномена довіри до політичних інститутів, сформульоване в рамках одного з найбільш перспективних наукових напрямів – неоінституціоналізму. Дане визначення допоможе нам вийти на фактори довіри до політичних інститутів.

Перш ніж ми перейдемо безпосередньо до визначення довіри до політичних інститутів, необхідно зупинитися на одному істотному моменті. Деякі дослідники стверджують, що в контексті інститутів взагалі не можна говорити про довіру (trust), а скоріше можна говорити про впевненість (confidence) або віру (faith), довіру ж доречно розглядати в зв'язку з конкретними представниками інститутів [28, 194, 203, 204, 206, 213]. На їх думку, термін «довіра» слід використовувати, коли мова йде про власне

рішення актора ризикувати, вступаючи у взаємодії. Якщо від актора не вимагається рішення передавати права на контроль, йому залишається тільки мати або не мати «впевненість» або «віру». Так, якщо мова йде про довіру в цілому медицині, армії, політичним інститутам, поліції, релігії, пресі, теленовинам, профспілкам і т.п., вони використовують терміни «впевненість» або «віра», підкреслюючи тим самим, що немає вибору альтернативних об'єктів довіри [44, 191, 214].

Згідно Е. Гідденсу, довіра тотожна «сліпій вірі», тобто знеособлена довіра – це віра в символічні знаки та експертні системи [28]. Н. Луман дотримується більш функціоналістської інтерпретації, згідно з якою довіра служить інструментом, що знижує наші ризики, і більшою мірою є раціональною властивістю системи [195, р.66]. На його думку, довіра до системи – це скоріше впевненість у її стійкості та ефективності [128].

Також такі дослідники, як К. Ньютон і К. Оффе, розмежовують довіру людям і впевненість в інститутах [114, 172]. Громадяни можуть довіряти друзям, сусідам, колегам і співвітчизникам, про які у них є своя власна інформація, але в інститутах, таких як парламент, державна бюрократія, суди, вони впевнені, оскільки розуміють, як вони функціонують. Інститути ґрунтуються на системах, правилах і формальних процедурах, які функціонують незалежно від відносин віч-на-віч, які визначають міжособистісну довіру. Інституційна впевненість тісно пов'язана з таким поняттям, як «легітимація», яке має навіть більше значення для урядової системи, ніж довіра до конкретних політичних лідерів чи уряду, який існує на певний момент часу [158, 228]. У категоріях Д. Істона [161, 162] інституційна впевненість показує ступінь підтримки політичного режиму, що є важливішим для розуміння політичної стабільності, ніж більш мінлива підтримка окремих представників влади [204, р.342].

На думку К. Оффе, інститути ніколи не можуть бути об'єктом справжньої довіри, а можуть бути тільки об'єктом емпіричного чи теоретичного знання і віри. За його словами, знання репертуару значень і

зобов'язань, які були створені інститутами, дозволяє включеному спостерігачеві визначити ступінь довіри, якою він може наділити інших, незважаючи на те, що вони особисто не знайомі, а існують в рамках інституційного режиму [206, р.71].

У цілому, згідно з К. Оффе, довіряти інститутам – значить знати «основну ідею» інституту. Якщо ця ідея, на думку людей, має сенс, тоді це буде складати мотив для них підтримувати даний інститут і погоджуватися з його правилами. Довіра інституту означає знання, що його конституюючі правила, цінності і норми поділяються його членами, і що вони вважають їх ланкою, яка поєднує їх в рамках даного інституту. Можливість довіри інститутам залежить від того, чи структуровані вони настільки, що можуть регулярно відтворюватися на основі їхніх конституюючих норм [206]. Відмінною рисою довіри до інститутів є те, що суб'єкти довіри не очікують взаємності, на відміну від ситуації, коли вони довіряють знайомим людям [166].

Дослівно К. Оффе визначає інституційну довіру наступним чином: «Моя теза полягає в тому, що вона ґрунтується на нормативному знанні «основної ідеї» інститутів і моральній складовій, які імовірно існують в інших людях, залучених до «моїх» соціальних інститутів, що дозволяє мені їм довіряти, хоча вони мені чужі і я їх особисто не знаю. З моєї точки зору, саме це внутрішнє прийняття норм інститутів і моральні принципи приводять «їх» до того, щоб розділити зі «мною» прихильність нормам і цінностям, які складають основу інституту... » [206, р.70].

Близькою за змістом до концепції політичної довіри К. Ньютона є підхід К. Мерфі. Довіру до політичних інститутів він визначає через оптимізм щодо компетентності та бажань інших громадян та представників влади, тобто довіра до політичних інститутів, на його думку, являє собою очікування компетентності та доброзичливості з боку інших. Очікувана доброзичливість характеризується, на думку К. Мерфі, через відсутність недоброзичливості, тобто суб'єкт довіри очікує, що об'єкт довіри ніяк не буде

бажати нашкодити йому. Компетентність і доброзичливість представників політичних інститутів є основою їхньої діяльності, яка повинна здійснюватися від імені і в ім'я певної спільноти, в рамках якої вони мають владу. К. Мерфі підкреслює, що оптимізм щодо компетентності та волі інших громадян та представників влади існує первісно, так що іншим громадянам та представникам влади зовсім не потрібно надавати свідчення, що їм можна довіряти – вони володіють цією довірою за умовчанням. Довіра за умовчанням передбачає початкову віру в компетентність і доброзичливість представників органів влади та інших громадян, і віру в те, що суб'єкти довіри відповідатимуть на надану довіру відповідним чином. Коріння такої довіри за умовчанням міститься в неінструментальних моральних цінностях суб'єкта довіри, який, як і об'єкт довіри, є членом політичної спільноти, де всі повинні слідувати певним інкорпорованим правилам і нормам. На думку К. Мерфі, політичні відносини, засновані на довірі за умовчанням, в свою чергу, реалізують такі важливі цінності в суспільстві, як повага та обмін. На думку автора, визнання довіри як існуючої в політичних відносинах за умовчанням, є важливим чинником, що сприяє ефективній діяльності громадян, представників політичних інститутів і політичної спільноти в цілому [203].

С. Роуз-Акерман також стверджує, що довіра до людини або до політичних інститутів передбачає віру, але не впевненість, що об'єкт довіри буде вести себе очікуваним чином [213, р.30].

Звернемо увагу на те, що у своєму трактуванні довіри до політичних інститутів С. Роуз-Акерман, слідом за Г. Алмонд і С. Вербою, згадує очікування суб'єкта довіри. Як відомо, Г. Алмонд і С. Верба трактують довіру до політичних інститутів в зв'язку з очікуваннями стосовно діяльності уряду [208, р.4].

Незважаючи на дискусії щодо коректності вживання терміна «довіра» стосовно інститутів, ми відстоюємо позицію, згідно з якою використання зазначеного терміна є цілком правомірним. Згідно з неоінституціональним

підходом, соціальні інститути являють собою набір норм і правил, які певним чином структурують соціальні взаємодії. Ці правила дають нам інформацію про те, як люди за ідеєю повинні діяти в конкретних ситуаціях. Дані правила визнаються групою людей як такі, яким вони підкоряються в різних ситуаціях, вони також структурують стратегічний вибір членів групи таким чином, щоб результат був задовільним для всіх [221, р.309]. Довіра до інституту виникає тоді, коли його основоположні норми і правила відповідають внутрішнім нормам і правилам суб'єкта довіри. Коли виникає така ситуація, людина схильна наділяти своєю довірою представників інститутів, так як вважає, що вони будуть діяти у відповідності до норм та правил, прийнятих в рамках інституту. В такому випадку при встановленні довіри інститут виступає в якості посередника між суб'єктом довіри і незнайомою йому людиною, з якою відсутній попередній досвід взаємодії. У цьому контексті йдеться про знеособлену довіру, або її ще називають «делегованою довірою». Безумовно, якщо суб'єкт довіри бачить, що об'єкт знеособленої довіри не слідує нормам і правилам, які прописані для нього в рамках інституційної діяльності, то він позбавляє його своєї довіри.

Виходячи з того, що в даній роботі в якості базового теоретико-методологічного підходу ми вибрали неоінституціоналізм (обґрунтування див. у пункті 1.1), перед формулюванням дефініції довіри до політичних інститутів нам представляється необхідним уточнення понять «інститут» і «політичний інститут» в рамках даного теоретико-методологічного підходу.

Класики неоінституціональної теорії Дж. Марч і Й. Олсен у 1984 р. [196] дали визначення інститутів, спільне для всіх варіантів неоінституціоналізму: «Інститут є відносно стійкий набір правил і організованих практик, втілений у структурах значень і ресурсів, які є інваріантними стосовно індивідів і стійкими перед специфічними уподобаннями й очікуваннями індивідів і перед мінливими зовнішніми умовами» [218, р.3]. Д. Норт пропонує таке визначення інститутів: «інститути – це правила гри в суспільстві, або, висловлюючись більш

формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми. Отже, вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – чи то в політиці, соціальній сфері або економіці»[89, с.17]. Н. Флігстін трактує інститути як «правила і спільні для учасників взаємодії, смисли, які передбачають, що люди знають про їх існування або що вони можуть бути усвідомлені... Вони інтерсуб'єктивні [тобто можуть бути визнані іншими, когнітивні], [тобто залежать від пізнавальних здібностей акторів і якоюсь мірою вимагають саморефлексії з боку акторів]» [133, с. 109].

Таким чином, неоінституціональний підхід передбачає розширювальне визначення інститутів як правил гри. В той же час, характеристики цих правил гри описуються дещо по-різному різними представниками неоінституціонального підходу. Нас в рамках даної роботи цікавлять в першу чергу політичні інститути, які часто трактуються в неоінституціональному підході як «формальні угоди, досягнуті між групами людей, поведінка яких регулюється застосуванням чітко визначених правил і процесом прийняття рішень, і підкріплені повноваженнями однієї особи або групи осіб, які формально володіють владою» [103, с.161]. Таким чином, інститути в неоінституціоналізмі так чи інакше зводяться до правил гри, які регулюють взаємодії між агентами в певному полі. Причому, неоінституціоналісти розглядають як формальні, так і неформальні інститути. Під формальними інститутами розуміються в першу чергу державні інститути – встановлюються державною владою і нею ж контролюються. Неформальні інститути є результатом процесу соціальної самоорганізації. Їх стабільність і обґрунтованість пов'язана не з державною монополією, а впливає з індивідуальних запитів соціальних суб'єктів.

Після понять «інститут» та «політичний інститут» наступною категорією, яка наблизить нас до підсумкового визначення феномена довіри до політичних інститутів в руслі неоінституціональної традиції, є «довіра». Отже, американський неоінституціоналіст П. Дасгупта визначив довіру як

«очікування людиною певних дій з боку оточуючих, коли ці дії безпосередньо зачіпають її вибір і вона повинна приймати рішення до того, як вони стануть відомі» [206, р.112].

Відштовхуючись від трактування інститутів як правил гри, а довіри як деякої сукупності очікувань, виходимо на визначення довіри до політичних інститутів, яке базується на відповідності реальності уявленням громадян про те, за якими правилами повинні діяти інститути. Довіра до політичних інститутів ґрунтується на визначенні їхніх дій як таких, що відповідають цінностям і нормам політичної культури і моралі.

Крім зазначеного визначення довіри, в неоінституціоналізмі вона також трактується як самостійний інститут, який представляє собою сукупність неформальних правил, підкріплених певними нормами, які накладають деякі обмеження на поведінку агентів. Специфіка такого інституту полягає в тому, що він може виступати універсальною інституційною нормою в усіх сферах людської діяльності. Нас в рамках даного дослідження цікавить в першу чергу довіра в політичному середовищі.

Отже, ми визначаємо довіру до політичних інститутів на макро- і мікрорівні (див. рис. 1.1 і табл. 1.2).

На макрорівні (на рівні суспільства в цілому) вона являє собою неформальний інститут, який структурує взаємодії акторів у політичному полі. На мікрорівні, на рівні акторів, перш ніж перейти до визначення поняття «довіра до політичних інститутів», слід конкретизувати, що ми розуміємо під «політичним інститутом». Ми розглядаємо політичні інститути в двох іпостасях: а) як правила гри, у відповідності з якими здійснюється взаємодія в суспільстві, б) як учасники цієї гри, гравці (окремі політичні інститути та їх представники).

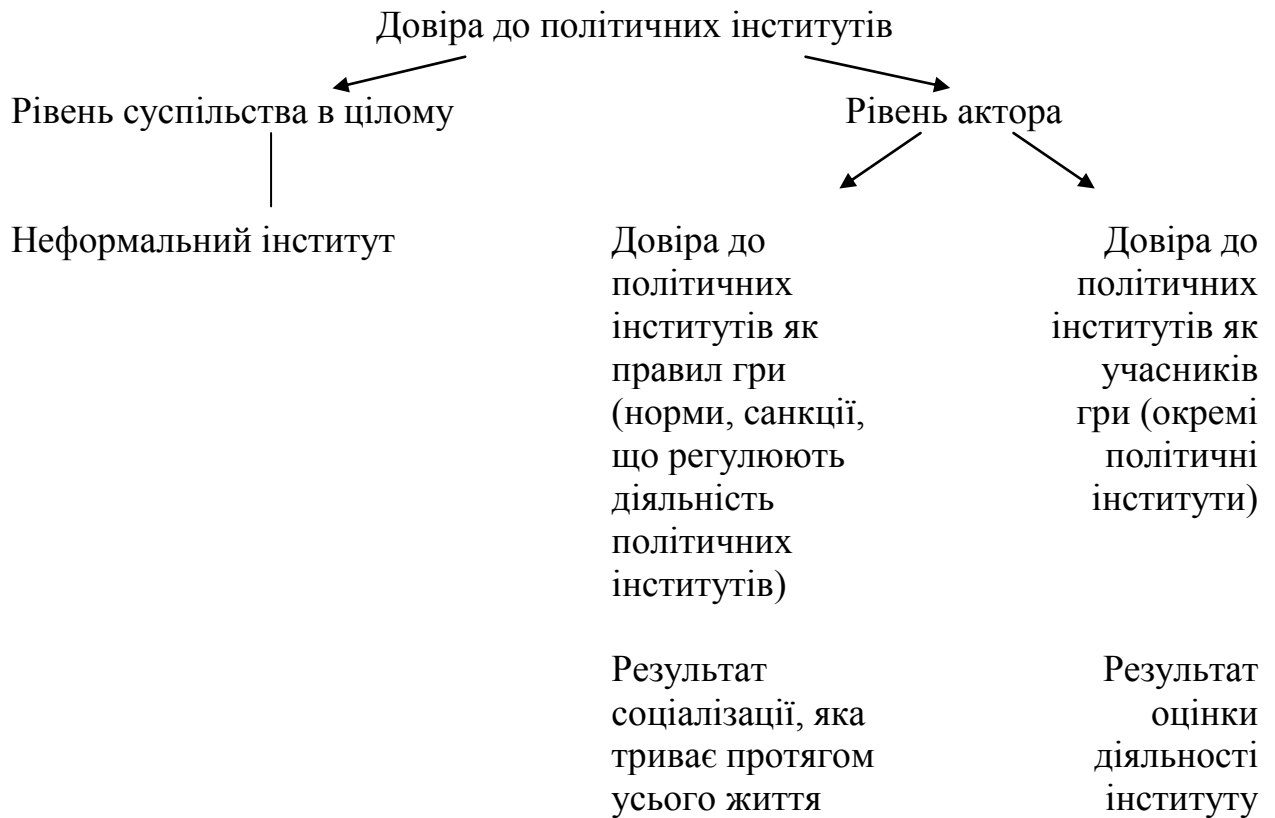

Рис. 1.1. Концептуалізація терміна «довіра до політичних інститутів»

Трактування довіри до політичних інститутів як правил гри базується на відповідності реальності очікуваним правилам функціонування (які відповідають цінностям і нормам політичної культури і моралі).

Довіра до політичних інститутів як гравців у політичному полі являє собою набір нормативних та ціннісних уявлень громадян щодо діяльності політичних інститутів та лідерів, доповнений поточною оцінкою їхньої діяльності, сформованою в результаті зіставлення результатів функціонування інститутів та лідерів та очікувань реалізації інтересів громадян.

Таблиця 1.2

Довіра до політичних інститутів на мікрорівні (рівень актора)

Об'єкт довіри	Політичні інститути як правила гри (правила їх функціонування)	Політичні інститути як учасники гри (результати їх функціонування)
Походження і природа довіри	Довіра ірраціональна. Сформоване в процесі соціалізації ставлення до політичних інститутів, яке вкорінене у свідомості актора	Довіра раціональна. Поточна оцінка діяльності політичних інститутів; рівень довіри до політичного інституту визначається ступенем задоволеності результатами його діяльності
Основна ідея	Знання і схвалення «основної ідеї» інститутів (т.зв. правил гри)	Очікування, що представники політичних інститутів діятимуть у відповідності до запропонованих інститутами правил гри (в даному випадку рольовими правилами)
Наявність / відсутність вибору «довіряти - не довіряти»	Актор не приймає свідомого рішення, довіряти чи не довіряти політичному інституту	Актор приймає рішення, якою мірою довіряти політичному інституту

Як вище було згадано, гравці в політичному полі поділяються на безпосередньо політичні інститути (наприклад, інститут президентства, уряду, політичних партій) і представників цих інститутів (наприклад, президент країни, глава уряду, партійні лідери). У даному контексті особливої актуальності набуває питання розмежування політичних інститутів та їх представників. Так, в повсякденній свідомості громадян часто не розрізняються поняття «політичний інститут» та «конкретний представник політичного інституту», в результаті чого їх діяльність розглядається крізь призму один одного, як єдине ціле. У такому випадку говорять, що довіра до влади має персоніфікований характер, тобто належить до конкретних

суб'єктів політичного процесу. Російський соціолог Ю. Левада так розкриває спектр значень довіри до інститутів і окремих політиків: «Довіра до владних інститутів припускає делегування повноважень, схвалення курсу, лояльність, надію на досягнення якихось позитивних змін, готовність дочекатися цих змін і т.п. ... За показником довіри до окремих діячів можна розгледіти такі феномени, як персоналізація інституту (ототожнення виконавця з посадою; в нашій реальності це торкається посади і персони президента), ставлення до іміджу, визнання заслуг, харизматичні надії, зіставлення з іншими за принципом «меншого зла» та ін. В таких показниках реальні оцінки реальних дій певних політичних фігур і посадових осіб присутні мінімальною мірою. Тим більше що подібні оцінки залежать від масштабу очікувань щодо цих осіб. Масові очікування, у свою чергу, визначаються характером суспільної системи, історичними обставинами («норма» або «перелом» ...)» [37, с.13].

Таким чином, ми прийшли до висновку про те, що необхідно розрізняти довіру до політичних інститутів як неформальний інститут і довіру громадян до конкретних політичних інститутів і політичних лідерів. Використавши неоінституціональний підхід, ми можемо описати специфічні риси, що дозволяють розмежувати останні два поняття, зокрема через усвідомлювану і неусвідомлювану актором природу довіри до політичних інститутів. Так, індивід надає довіру тому чи іншому політичному інституту в першу чергу керуючись нормативними та ціннісними уявленнями про діяльність інститутів, засвоєних у процесі соціалізації, завдяки яким у свідомості громадян вкорінене певне ставлення до даних інститутів, виражене у ставленні до існуючих традицій, порядків (неусвідомлювані переконання). Довіра конкретним представникам політичних інститутів, окремим політичним лідерам формується у громадян під впливом економічної логіки, «моделі обмеженої раціональності» в термінах неоінституціоналізму, де визначальними є прагнення до максимізації корисності і власні інтереси. Так, актор обирає, якого саме політика наділити своєю довірою, делегувавши йому повноваження у владних інститутах,

розраховуючи на те, що даний політик буде відстоювати інтереси актора (усвідомлювані переконання). Довіра конкретним представникам політичних інститутів виникає в тому випадку, якщо громадяни очікують, що вони будуть діяти відповідно до запропонованих інститутами правил гри, тобто, що їх діяльність буде прозорою, спрямованою на відстоювання інтересів громадян, вони дотримають свої обіцянки, матимуть належну компетентність, сумлінно і успішно виконуватимуть покладені на них обов'язки. Відзначимо, що представники неінституціонального підходу, на відміну від неокласиків-прихильників концепції абсолютної раціональності, дотримуються концепції обмеженої раціональності суб'єктів (термін Г. Саймона). З нашої точки зору концепція обмеженої раціональності дуже добре підходить для опису феномена довіри до політичних лідерів, так як політичні актори потрапляють в неочевидне для них навколишнє середовище, де не представлена вичерпна і достовірна інформація про політичних лідерів, їхні дії і прагнення, що унеможливорює абсолютну раціональність громадян, зокрема при наділення особливою довірою того чи іншого представника на виборах. У даному контексті довіра до політичних інститутів постає як спосіб ставлення до інститутів та їх представників в умовах обмеженої раціональності.

Наступний, після обмеженої раціональності, термін неінституціональної теорії, який нам стане в нагоді при аналізі довіри до політичних інститутів, – це транзакційні витрати. Транзакційні витрати – це витрати взаємодії актора з іншою стороною, здійснювані в рамках тієї чи іншої інституційної норми. Занадто високі транзакційні витрати можуть перешкодити здійсненню взаємодії. Існує безліч класифікацій цих витрат. Опишемо основні з них, які виникають при взаємодії громадян з політичними інститутами та їх представниками.

1. Витрати пошуку інформації – витрати на пошук інформації про інститути та їх потенційних представників. Особливої актуальності ці

витрати набувають напередодні виборів, тобто тоді, коли громадяни повинні прийняти рішення, кому віддати свій голос.

2. Недоліки оцінки якості, контролю діяльності політичних інститутів та їх представників – витрати, необхідні для виміру ефективності діяльності інститутів та їх представників.

3. Витрати моніторингу та попередження опортунізму – витрати, на контроль за виконанням передвиборчих обіцянок та запобігання ухилення від їх виконання. До речі, опортуністична поведінка є однією з найважливіших категорій неінституціоналізму, що відрізняє цей підхід від усіх інших. Так, один з представників неінституціональної теорії О. Вільямсон під опортуністичною поведінкою розуміє «переслідування своїх інтересів, у тому числі обманним шляхом, включаючи сюди такі явні форми обману, як брехня, злочинство, шахрайство, але навряд чи обмежуючись ними. Набагато частіше опортунізм передбачає більш тонкі форми обману, які можуть набрати активну і пасивну форму» [230, с. 47]. Опортуністична поведінка політика може проявлятися в:

- переслідуванні ним своїх власних інтересів, нехтуючи інтересами своїх виборців;
- прагненні збільшити свій політичний вплив за всяку ціну;
- відмові від основоположних політичних принципів, висунутих попередньо, заради досягнення політичної влади або збільшення свого політичного капіталу.

Довіра до політичних інститутів розуміється як очікування акторами неопортуністичної поведінки з боку інститутів та їх представників або хоча б передбачає наявність певних меж опортуністичного поведінки, в рамках яких громадяни готові пробачити відхилення від очікуваної поведінки та невиконання обіцянок.

У цілому, в контексті трансакційних витрат довіра до політичних інститутів постає як засіб зниження трансакційних витрат при взаємодії в політичному полі. Надаючи довіру тим чи іншим політичним інститутам і

лідерам, актор економить свої часові та інші ресурси, які необхідно було б виділити на моніторинг їхньої діяльності. Необхідно відзначити, що впровадження будь-яких інститутів, які представляють собою спільні правила і норми поведінки, сприяє скороченню трансакційних витрат. Таким чином, довіра як неформальний інститут є універсальним способом скорочення трансакційних витрат у взаємодіях будь-якого типу.

Використання таких понять неоінституціоналізму, як «контрактні відносини» і «права власності» для вивчення довіри до політичних інститутів дещо утруднене в силу розмитості прав власності в політичному полі і невизначеності предмета контракту. Однак спробуємо все ж застосувати ці поняття в контексті дослідження політичної сфери життєдіяльності суспільства. Так, в процесі вибору відбувається обмін голосу виборця на передвиборчі обіцянки одного з кандидатів. У такому випадку виборець має право голосу і надає «кредит довіри» кандидату на посаду в державному апараті управління, чекаючи реалізації задекларованої програми дій.

Що стосується прав власності, то у відповідності до статті 13 Конституції України (до речі, Конституція може розглядатися як приклад формального контракту) «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією». Стаття 5 Конституції говорить про те, що «єдиним джерелом влади в Україні є народ». Таким чином, громадяни передають свої права власності та владні повноваження органам державної влади [58].

У контексті останніх двох термінів довіра до політичних інститутів трактується як очікування поведінки, обумовленої формальним чи неформальним контрактом. У разі грубого порушення контракту з боку політичних діячів, наприклад, нецільове використання природних ресурсів

або зловживання владними повноваженнями, виникають різні акції протесту серед громадян, які в кінцевому підсумку можуть вилитися в зміну політичної еліти.

Підсумуємо ключові моменти, описані вище, і сформулюємо авторське визначення довіри до політичних інститутів в руслі неоінституціоналізму.

Довіра до політичних інститутів як неформальний інститут розуміється нами як спосіб зниження трансакційних витрат при взаємодії в політичному полі.

Трактування довіри до політичних інститутів як правил гри базується на відповідності реальності очікуваним правилам функціонування (що відповідає цінностям і нормам політичної культури і моралі).

Довіра до політичних інститутів як гравців у політичному полі є набором нормативних та ціннісних уявлень громадян щодо діяльності політичних інститутів та лідерів, заснованих на правилах неопортуністичної поведінки, доповнених поточною оцінкою їхньої діяльності, сформованої в умовах обмеженої раціональності.

Таким чином, довіра до політичних інститутів трактується нами в двох іпостасях: як 1) неформальний інститут і 2) набір нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та лідерів, сформований в результаті а) соціалізації і б) зіставлення результатів роботи інститутів і лідерів, правил функціонування інститутів і очікувань реалізації інтересів громадян.

Наступним нашим кроком є створення операціонального визначення феномену довіри до політичних інститутів, тобто такого, яке дозволило б емпірично дослідити зазначений феномен. При створенні операціонального визначення ми навмисне не розглядаємо довіру до політичних інститутів як неформальний інститут, адже, являючи собою сукупність неформальних правил та норм, що регулюють взаємодії акторів у політичному полі, це ставить зазначений аспект довіри до політичних інститутів за межі предмета дослідження.

Сконструйоване операціональне визначення виглядає наступним чином. Довіра до політичних інститутів - це набір нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та їх лідерів, сформований в результаті а) звичаїв, цінностей та норм певної соціальної групи, що хабітуалізуються протягом соціалізації, та б) раціонального та осмисленого вибору, заснованого на індивідуальній та колективній оцінці ефективності політичних інститутів, що формується за результатом зіставлення функціонування інститутів та лідерів з очікуваннями громадян, зокрема в реалізації їхніх інтересів.

Дане визначення відображає весь часовий спектр визначення довіри до політичних інститутів: від минулого досвіду взаємодії з інститутами, оцінки їх діяльності, до надії на майбутнє, ставки на майбутні позитивні дії інших людей, яким громадяни добровільно передають низку своїх повноважень («кредит довіри»). Причому політичні інститути виступають не тільки як об'єкт, але і як джерело політичної довіри в суспільстві. Остання теза потребує деякого пояснення.

Традиційно в рамках соціологічного дискурсу має місце полеміка про те, на підставі чого формується довіра до політичних інститутів: на підставі генералізованої довіри (довіри незнайомим людям), яка часто розглядається в тісному зв'язку з таким поняттям, як «соціальний капітал», або довіра до політичних інститутів (урядових інститутів і їх представників) формується на іншій підставі і, можливо є підставою для формування генералізованої довіри. Автори концепцій, присвячених соціальному капіталу, вважають, що довіра до політичних інститутів виростає з соціальної довіри. Прихильники неінституціональної теорії вважають, що не стільки соціальний капітал генерує довіру до політичних інститутів, скільки політичні інститути є її джерелом, тобто політичні інститути та їх представники виступають не тільки як об'єкт, але і як джерело політичної довіри в суспільстві. Ми як прихильники неінституціонального підходу постулюємо цю тезу.

На думку прихильників неоінституціоналізму, довіра до політичних інститутів виникає тільки тоді, коли політичні інститути беруть на себе зобов'язання діяти відповідно до приписаних правил, щоб пробудити в громадянах довіру до себе [165]. Щоб у громадян сформувалася довіра до політичних інститутів, їх представники повинні постулювати і сповідувати такі ключові у рамках спільноти цінності, як чесність, справедливість, непідкупність, неупередженість та істина [149, 193, 205, 206]. Політичні інститути формують довіру до себе, якщо вони очевидно і прозоро зобов'язують своїх представників слідувати цим нормам і можуть карати їх за порушення цих базових норм. До тих пір, поки політичні інститути діють як непідкупні, неупереджені, справедливі і припиняють за допомогою санкцій невідповідне поведіння своїх представників, вони зміцнюють довіру до політичних інститутів в країні: «... довіра створюється грамотним урядом, який забезпечує виконання угод і карає за провини» [178, р.161].

Визначення довіри до політичних інститутів підкреслює важливість припущення про те, що об'єкт довіри буде вести себе в рамках очікувань суб'єкта довіри. Очікування визначають суб'єктивну природу довіри, адже самі очікування формуються в індивідуальній свідомості в результаті первинної та вторинної соціалізації, внутрішньої переробки інформації про себе, весь свій життєвий досвід і про навколишній світ.

Говорячи про очікування при розгляді довіри до політичних інститутів, слід враховувати, що останні формально і неформально контролюють матеріальні, соціальні, духовні та інші ресурси суспільства. Таким чином, довіра до політичних інститутів припускає переконаність суспільства в тому, що соціальна реальність (в даному випадку дії зазначених інститутів) збігається з соціальними очікуваннями, використовуючи термінологію інтеракціонізму, «очікуваннями, закладеними в сценарії» (нормативні приписи, загальноприйняті рольові очікування і т. п.). Тобто, суспільство сподівається, що його ресурси будуть використовуватися владою справедливо і в ім'я загального блага. Крім «очікувань, закладених у

сценарії», існують також «моментні очікування» – очікування, викликані обіцянками політичних діячів перед їх обранням на державні посади. У будь-якому разі, які б очікування не розглядалися, потрібно враховувати ступінь їх сформованості, визначеності, стійкості, поширеності, однозначності як важливі фактори довіри.

Фактори довіри до політичних інститутів, про яких докладно буде говоритися далі, визначаються як чинники, що впливають на довіру до політичних інститутів; на емпіричному рівні – це змінні-предиктори стосовно змінної-індексу довіри до політичних інститутів, яка представляє собою агрегований показник рівня довіри до ряду владних інститутів, а саме президентства, уряду, парламенту, політичних партій та місцевих органів влади.

У третьому розділі розглядаються ендогенні та екзогенні фактори довіри до політичних інститутів стосовно політичної системи. Під політичною системою розуміється упорядкована сукупність норм, інститутів, організацій, ідей, а також відносин і взаємодій між ними, в ході яких реалізується політична влада [20]. У роботі використовується найширшому тлумаченні: в поняття «політична система» включається все те, що має відношення до політики.

Виходячи з цього визначення, ендогенні фактори довіри до політичних інститутів – це внутрішні стосовно політичної системи фактори довіри до політичних інститутів; безпосередньо пов'язані з результатами і правилами функціонування політичних інститутів.

Екзогенні фактори довіри до політичних інститутів – це зовнішні стосовно політичної системи фактори довіри до політичних інститутів; пов'язані з загальними настановами, цінностями, переконаннями, інкорпорованими в результаті соціалізації.

Висновки до розділу 1

У першому розділі дисертаційної роботи розглянуто феномен довіри з точки зору різних теоретико-методологічних підходів в соціології, а саме функціоналізму, неофункціоналізму, конфліктної теорії, етнометодологічного підходу, теорії обміну, теорії соціального капіталу, соціальних мереж тощо. Проаналізовано трактування довіри як класиками соціології (М. Вебер, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Ф. Тенніс), так і сучасними дослідниками (Е. Гідденс, Н. Луман, А. Селигмен, П. Штомпка). Аналіз теоретико-методологічних підходів дав змоги дійти висновку, що неоінституціональний підхід має найбільші евристичні можливості завдяки, по-перше, розширеному тлумаченню політичних інститутів, з одного боку, як правил гри, з іншого – як учасників гри в політичному просторі; по-друге, значними напрацюваннями у вивченні як формальних, так і неформальних соціальних інститутів; по-третє, наявними інструментами дослідження мікротама макрорівнів соціологічного аналізу та їх взаємозв'язку. Теоретичне осмислення феномену довіри дозволило розробити визначення довіри до політичних інститутів в контексті неоінституціонального підходу, а саме як набір нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та їх лідерів, сформований в результаті а) звичаїв, цінностей та норм певної соціальної групи, що хабітуалізуються протягом соціалізації, та б) раціонального та осмисленого вибору, заснованого на індивідуальній та колективній оцінці ефективності політичних інститутів, що формується за результатом зіставлення функціонування інститутів та лідерів з очікуваннями громадян, зокрема в реалізації їхніх інтересів.

Теоретичний аналіз різномаяття проявів довіри у суспільстві дозволив доповнити наявні типології довіри. Так, окрім поширених типологій на основі об'єкту довіри та ступеня інституціоналізації довіри в суспільстві автором запропонована типологія за критерієм типу суспільства, згідно з яким виділяються традиційна, модерністська та постмодерністська довіра –

типи, притаманні традиційному, модерністському та постмодерністському суспільствам відповідно. Завдяки аналізу типологій довіри зроблено висновки, згідно з якими у традиційному суспільстві переважає особистісна довіра, у модерністському – інституційна, у постмодерністському – генералізована.

Розгляд дослідницьких підходів та характеристик різних типів довіри дозволив вийти на аналіз стану, особливостей та факторів довіри до політичних інститутів (президентства, уряду, парламенту, політичних партій та місцевих органів влади) в Україні, які розглядатимуться в наступних розділах роботи.

РОЗДІЛ 2.

ДОВІРА ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ

2.1 Специфіка досліджень довіри до політичних інститутів в Україні

В Україні вивчення феномену довіри почалося порівняно недавно. Якщо у світовій соціології дослідники стали проявляти увагу до цього феномену з середини 70-х років ХХ ст., а більш-менш стала теорія почала формуватися у 90-х роках, то в нашій країні лише у 90-х роках почали проводитися емпіричні та теоретичні дослідження.

До цієї проблематики зверталися у своїх працях О. Балакірева [9, 10], І. Бекешкіна [13], Є. Бистрицький [14, 15], О. Вишняк [24], Є. Головаха та А. Горбачик [31, 32], О. Куценко [67], Н. Паніна [91, 92], В. Паніотто та Н. Харченко [93], Ю. Свеженцева [110, 111, 112].

Вітчизняні соціологи досліджують різні аспекти проблеми довіри. Довіру як соціальний феномен досліджують Г. Андрущенко [6], С. Макеєв [78], І. Мартинюк [80], А. Мельніков [41], Л. Ніколенко [88], М. Паращевін [97], Т. Стеценко [119, 120, 121]. Наприклад, Т. Стеценко наголошує, що проблема інтерпретації поняття «довіра» залишається відкритою і що в жодному із вітчизняних соціологічних словників і досі не має його визначення. Наголошуючи на складності феномену довіри, авторка пропонує інтерпретувати її відповідно до різних форм вираження: 1) поняття; 2) почуття; 3) позиція стосовно того чи іншого об'єкта; 4) орієнтація на дію [121, с. 81]. В першому сенсі Т. Стеценко визначає довіру як позитивну морально-етичну оцінку соціальним суб'єктом деякого об'єкта з позицій його надійності і відповідності очікуванням суб'єкта, яка виступає орієнтацією на дію, імпульсом до взаємодії та характеризує готовність суб'єкта до кооперації [121, с. 87]. При розгляді довіри як почуття її можна визначити як «відчуття того, що об'єкт, який потребує оцінки, потенційно

відповідає вимогам надійності та очікуванням суб'єкта» [121, с. 88]. Авторка зазначає, що довіра є не лише позицією стосовно того чи іншого об'єкта: перебуваючи водночас настановою, довіра зумовлює подальші дії індивіда. Саме це і становить соціологічний аспект довіри, на відміну від психологічного тлумачення, яке передбачає розгляд довіри в першу чергу як почуття [121, с. 88].

При аналізі довіри як соціального феномену М. Паращевін розглядає важливе питання розрізнення довіри та споріднених феноменів, а саме віри та впевненості. Він зазначає, що як довіра, так і віра являють собою певні форми ставлення, що формуються за бажанням суб'єкта або з наявності основ для віри або довіри, проте розрізняються на основі того, на що вони спрямовані. На його думку, у вірі цим об'єктом є факт існування чого-/кого-небудь. В той час як довіра виникає до певного «контрагенту соціальної взаємодії» [97, с.59], тобто в основі розрізнення полягає конкретизація об'єкта.

Розрізнення довіри та впевненості здійснюється на підставі способу очікувань. Впевненість виникає, коли суб'єкт повністю переконаний в реалізації своїх очікувань, а довіра – коли суб'єкт не переконаний, а сподівається на це, тобто розрізнення здійснюється на основі способу очікування [97].

З нашої точки зору, довіра, віра та впевненість можуть відноситися до одних і тих же об'єктів: це можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні явища, як люди чи інститути, так і їхні характеристики. Розрізняються вони на підставі ступеня критичності ставлення до об'єкта: віра та впевненість передбачають некритичне ставлення, але природа цього ставлення різна: в основі віри лежить ірраціональне, а в основі впевненості – раціональне. Довіра, на відміну від віри та впевненості, передбачає критичне ставлення в тому сенсі, що суб'єкт довіри усвідомлює наявність «іншого варіанта», окрім того, згідно з яким очікування будуть виправдані. Ця критичність виникає як результат характеру знання про об'єкт: впевненість – повне досвідне знання,

віра – повна відсутність досвідного знання, довіру можна розташувати на уявній осі між впевненістю та вірою, де вісь відображає наявність/відсутність досвідного знання. Унікальність феномену довіри полягає в тому, що його природа може бути як раціональною, так і ірраціональною. Довіра може формуватися як на основі досвідного знання, так і на основі абстрактного.

Значна кількість публікацій присвячена інституційній довірі (довірі до інститутів). У цьому сенсі можна виділити два магістральні напрямки дослідження довіри: 1) у порівняльному контексті – крос-регіональні та крос-національні зіставлення, 2) в контексті дослідження соціально-політичних настроїв громадян України. До числа дослідників, що вивчають інституційну довіру в першому напрямку, можна віднести наступних авторів: А. Бова [16], Н. Погоріла [102], Ю. Свеженцева [110, 111, 112].

Дослідження інституційної довіри в контексті соціально-політичних настроїв громадян України здійснювалися О. Балакіревою [9, 10], Є. Головахою та А. Горбачиком [31, 32], Н. Паніною [91, 92], В. Паніотто та Н. Харченко [93].

Низка публікацій присвячена розгляду феномену довіри в розрізі легітимності та ефективності влади і політичної системи. Тут слід зазначити роботи І. Бекешкіної [12, 13], О. Білого та Є. Бистрицького [15], О. Висоцького [23], О. Куценко [67], О. Кучабського та С. Погорелого [68, 101], О. Лісеєнко [72, 73] та А. Міщенко [82].

У даному ракурсі розглядається передусім політична довіра. З одного боку, довіра є важливою складовою легітимації влади, оскільки підтримка влади характеризується прихильністю суспільства до її дій, визнанням запропонованих нею законів справедливими, забезпечує виконання її вимог з боку підлеглих, які довірили цій владі ряд своїх повноважень, вважаючи її більш компетентною в ряді соціально-політичних питань, ніж окрема людина чи соціальна група. З іншого боку, легітимність тлумачиться як кредит довіри. Суспільство, делегуючи повноваження, визнає право політичних

інститутів ухвалювати обов'язкові рішення, здійснювати дії, необхідні для їх реалізації.

У цілому, на думку дослідників, які розробляють цю тематику, довіра пов'язує пересічних громадян з політичними інститутами, підвищуючи як легітимність цих інститутів, так і їх ефективність. Недовіра вважається одним із найважливіших чинників, що викликає соціальну напруженість, що є проявом делегітимації.

На нашу думку, теза стосовно того, що довіра до політичних інститутів у суспільстві має виключно позитивний ефект, слугуючи налагодженню комунікації між пересічними громадянами та представниками політичних інститутів, в той час як недовіра, викликаючи, соціальну напруженість, має негативний ефект, потребує деякого уточнення. Важливо розрізнити інституціоналізовану довіру до політичних інститутів, яка насправді породжує недовіру, та інституціоналізовану недовіру, яка є запорукою довіри.

Питання довіри в економічних відносинах аналізують Р. Гоч [34, 35], М. Мрочко та Ю. Тихан [83], Т. Петрушина [100].

Робиться наголос на тому, що в умовах економічної кризи спостерігається високий рівень взаємної недовіри суб'єктів економіки (держави, економічних інститутів, громадян). Результатом цієї недовіри є ажіотажний попит на іноземну валюту, несплата податків, приховування та виведення прибутків в офшорні зони, розширення тіньового сектору економіки та інші негативні явища в економічній сфері [34, с.188]. Робиться наголос на тому, що довіра є основою ефективної економічної системи: чим вищий рівень довіри в суспільстві, тим більша ймовірність співпраці, а остання, в свою чергу, породжує довіру, тобто утворюється самовідтворення довіри, що приносить користь економіці [34, с.195].

Р. Гоч вивчає детермінацію феномену довіри в економічних відносинах та виокремлює культурні, структурні, особистісні, інтеракційні та ситуативні фактори довіри на основі синтетичних теоретичних підходів. Культурні

фактори довіри мають витoki в універсалиях пануючої культури суспільства в цілому, специфічних для окремих сфер життєдіяльності суспільства культурах (наприклад, політичній, економічній) та культурі довіри/недовіри (П. Штомпка). Структурні фактори довіри мають в основі соціально-структурні умови норм, організацій, інститутів і стратифікаційних порядків та включають у себе соціальну нормованість/аномію суспільства, упорядкованість/хаос у взаємодіях, соціально-статусні характеристики суб'єкта довіри. До особистісних факторів довіри, на думку Р. Гоч, відноситься ряд соціально обумовлених характеристик суб'єкта довіри (наприклад, позитивної налаштованості до об'єкта довіри, соціальне самопочуття, самооцінка, оптимізм, тривожність, довірливість та ін.). Інтеракційні фактори довіри розкриваються через наявність «ефективних та плідних соціальних взаємодій суб'єкта з об'єктом довіри, особистий досвід взаємодії суб'єкта з об'єктом довіри». Ситуативні фактори довіри визначаються специфікою ситуацій взаємодії, коли психологічні характеристики (харизма) та соціальні оцінки (репутація) об'єкта довіри сприяють виникненню або посиленню довіри до нього з боку суб'єкта [36, с. 62-69].

Довіра як складова соціального капіталу розглядається І. Мартинюком, Н. Соболевою, Т. Стеценко [119] та В. Сукачовим [122]. Цей напрям є досить розвиненим в зарубіжній соціології. Українські дослідники продовжують зазначену традицію, збагачуючи її новими наголосами.

Так, Н. Соболева та І. Мартинюк, вивчаючи довіру в контексті соціального капіталу, основою та найважливішими елементами соціального капіталу визнають узагальнену міжособистісну довіру (до людей взагалі) та інституційну довіру (до інститутів та організацій). Міжособистісна довіра розглядається як фундамент будь-якого суспільства, а інституційна – як основа складного суспільства, де функціонують сталі соціальні інститути, а саме інститут сім'ї та шлюбу, освіти та релігії, а також політичні та економічні інститути, інститут права, ЗМІ, громадської думки.

Узагальнена міжособистісна довіра розглядається як параметр, за яким можна порівняти потенціал соціального капіталу України з іншими країнами. Автори зазначають, що в Україні стабільно високим є рівень персоналізованої довіри (до так званого «ближнього кола» – родичів, друзів, знайомих), в той час як узагальнена міжособистісна довіра (до абстрактних інших) зазнає значних коливань. Автори зазначають, що «рівень міжособистісної довіри в Україні набагато нижчий, ніж у скандинавських країнах «соціалізованого капіталізму», але цілком порівняний з показниками міжособистісної довіри в англосаксонських країнах «конкурентного капіталізму», і він помітно вищий, ніж в Росії та багатьох інших країнах наздоганяючого розвитку – Індії, країнах Латинської Америки і Західної Азії, що ставить Україну на межі між країнами, що розвиваються, та розвинутими країнами» [81, с. 92].

Інституційна довіра як характеристика соціального капіталу суспільства також досліджується у порівнянні з іншими країнами. Автори зазначають, що інституційна довіра в країнах, що розвиваються (наприклад, Китай, Мексика), часто помітно вища, ніж у розвинутих (наприклад, Німеччина та Великобританія) [81, с. 97]. Україна традиційно характеризується невисокими середніми оцінками довіри майже до всіх інститутів (окрім церкви, ЗМІ та армії).

У якості висновків автори зазначають, що в цілому в Україні рівень узагальненої особистісної та інституціональної довіри скоріше середній, ніж низький, що свідчить про наявність значного соціального капіталу в країні, однак він є скоріше потенційним, ніж тим, що реально використовується [81].

У той же час М. Паращевін, розглядаючи стан генералізованої довіри (узагальненої міжособистісної в термінології Н. Соболевої та І. Мартинюка) зазначає, що серед громадян України переважає орієнтація на недовірливе ставлення до людей загалом. На його думку, генералізована довіра може розгатися, з одного боку, в руслі концепції соціального капіталу, як макрорівнева форма міжособистісної довіри, та, з іншого боку, в контексті

соціально-психологічних характеристик індивіда, як певна установка індивіда щодо можливості надання довіри оточуючим [96, с. 134].

Проаналізувавши стан генералізованої довіри в українському суспільстві з 2005 року, він зазначив, що у перші два роки (2005-2006) кількість опитаних, які згодні з твердженням, що не довіряти нікому є найбезпечнішим, становила 15%, але з 2007 їхня частка збільшилася вже близько до половини та продовжувала сягати такого значення до 2014 року. Значущих відмінностей у рівні довіри до деяких соціальних інститутів (церква, ЗМІ, профспілки, підприємці, банки, страхові компанії) серед згодних та не згодних з цим твердження виявлено не було, що свідчить про відсутність або слабкий зв'язок довіри до цих інститутів та генералізованої довіри населення [96].

Т. Стеценко вважає довіру/недовіру одним із функціональних елементів соціального капіталу, поряд із солідарністю, толерантністю та взаємністю. Вона виокремлює наступні функції довіри: 1) утворення та підтримка соціальних зв'язків; 2) обмін матеріальними та нематеріальними ресурсами, зокрема інформацією; 3) забезпечення допомогою, соціальною та психологічною підтримкою. На її думку, функціями недовіри є: 1) мінімізація ризиків у взаємодії; 2) перевірка надійності контактів та їх селекція; 3) поновлення/розширення соціального капіталу [119].

Розгляд соціального капіталу здійснюється на трьох рівнях: мікро-, мезо- та макрорівні суспільства. На мікрорівні суб'єктами соціального капіталу виступають індивіди, на мезорівні — соціальні групи, організації, макрорівні — держави, суспільства. Значну увагу макрорівню приділяє В. Сукачов. У своєму дослідженні він визначає політичну довіру як складову соціального капіталу та передумову процесу консолідації інститутів громадянського суспільства. В свою чергу базовою умовою виникнення політичної довіри, на його думку, є наявність специфічної національної ідентичності. На думку автора, цей вид довіри базується на самоідентифікації індивіда з певною «моральною спільнотою» – нацією, до всіх членів якої він

відчуває прихильність, вважаючи, що вони поводитимуться у загальноприйнятій спосіб [122].

Ступінь та природа взаємозв'язку між довірою до політичних інститутів та генералізованою довірою як складової соціального капіталу суспільства в Україні розглядатиметься в третьому розділі.

Проблеми виміру довіри розглядаються у працях О. Вишняка [24] та Т. Стеценко [120]. Вони наголошують на тому, що вимір інституційної довіри за допомогою типової низки питань на кшталт «Якою мірою Ви довіряєте нижче переліченим державним та політичним інститутам?» з вербалізованою чи невербалізованою порядковою шкалою оцінки має значні недоліки, серед яких основним вважається те, що респонденти масових соціологічних опитувань неоднозначно та неоднаково розуміють сенс поняття «довіра». На думку О. Вишняка, більш коректним є вивчення ставлення громадян до сутнісних характеристик довіри та максимальне уникнення терміну «довіра», який і в науковому товаристві не має єдиного значення. Автор пропонує тлумачити інституційну довіру як таку, що базується на поєднанні ставлення громадян до попередніх рішень та дій інститутів, а також очікувань щодо їх позитивних, нейтральних чи негативних рішень у майбутньому. Тому замість прямого питання про міру довіри він пропонує користуватися соціологічними показниками рівня довіри та формулювати питання так: «Яких дій у найближчому майбутньому Ви очікуєте від нижче перелічених державних та політичних інститутів?» [24]. Підкреслюється, що шкала виміру довіри у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях відрізняється, що унеможливує або ускладнює порівняння їх результатів [24].

У сучасній українській соціології емпіричні дослідження довіри відбувалися в контексті програм дослідження суспільства, що трансформується. Зокрема, упродовж останніх 20 років в Інституті соціології НАН України виконується проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (автори програми — Є. Головаха та Н. Паніна, керівник —

В. Ворона). У структурі показників цього моніторингу наявна ціла низка емпіричних індикаторів, що вимірюють довіру громадян таким суб'єктам відносин, як парламент, уряд, суди, місцеві органи влади, податкова інспекція, професійні спілки, керівники державних підприємств, приватні підприємці, банки і страхові компанії. Виявлені на підставі аналізу моніторингових соціологічних даних тенденції динаміки рівня довіри є предметом аналізу у працях І. Бекешкіної, О. Вишняка, Є. Головахи, Р. Гоч, О. Куценко, С. Макеєва, Л. Малиш, І. Мартинюка, Н. Паніної, М. Паращевіна, Т. Петрушиної, В. Резника, Н. Соболевої, Т. Стеценко та ін. Таким чином, вітчизняні соціологи накопичили ґрунтовний досвід теоретичного та емпіричного вивчення феномену довіри у різних сферах життя суспільства, у тому числі — і в економічній.

Окрім Інституту соціології НАН України, іншими провідними українськими дослідними центрами регулярно проводяться дослідження, де у тому числі вимірюється поточний рівень довіри населення у країні. До таких центрів відносяться: Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» (І. Бекешкіна) [12], Київський міжнародний інститут соціології (В. Паніотто, В. Хмелько) [94], компанія Research&Brending Group (Є. Копатько), Центр Разумкова (Ю. Якименко) [141], Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Центр соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» разом з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України [79].

Огляд низки досліджень, де включені питання стосовно довіри до соціальних інститутів (наприклад, WVS, EVS, моніторинг Інституту соціології НАН України, дослідження ВЦВГД та ін.), свідчить про те, що блок питань про інституціональну довіру в тому вигляді, як він сформульований у більшості цих досліджень, а саме: «Якою мірою Ви довіряєте...?», не дозволяє виміряти реальний рівень довіри в суспільстві в силу складності та багатогранності цього явища, що обумовлює наше звернення до даної проблематики (див. третій підрозділ цього розділу).

Незважаючи на значні напрацювання як західних, так і українських, і російських дослідників у галузі довіри, ця проблема залишається недостатньо розробленою як на теоретичному, так і емпіричному рівнях. Необхідно відзначити, що дослідники вивчають місце і роль довіри переважно у двох сферах життя суспільства – політичній та економічній. Розгляду ролі довіри у всіх інших сферах життя приділяється недостатня увага.

Наступною особливістю дослідження довіри є те, що серед соціологів немає єдності у визначенні поняття «довіра» та виділенні його типів і рівнів. Найчастіше автори оперують такими типологіями і рівнями довіри, як «міжособистісна - інституційна» і «особистісна - знеособлена», проте вони не вичерпують весь можливий набір типів довіри. Більш докладно питання типології довіри розглянуто в попередньому розділі, в тому числі запропоновано типологію довіри за типом суспільства – традиціоналістська, модерністська, постмодерністська, за об'єктом довіри – міжособистісна, інституційна та генералізована та за характером інституціоналізації.

На нашу думку, в сучасному українському суспільстві панує довіра змішаного типу, якій притаманні риси традиціоналістської (схильність персоніфікувати об'єкт довіри), модерністської (довіри до самої соціальної системи в цілому та соціальних інститутів зокрема) та постмодерністської довіри (специфічна диспозиція стосовно навколишнього світу, яка дозволяє мінімізувати ризики та небезпеки на психологічному рівні). Цей конгломерат різноманітних типів довіри, які утворюють єдине багатогранне явище, є цілком природним для суспільств, що трансформуються.

Що стосується інституціоналізації довіри чи недовіри як характеристики типу суспільства, сучасне українське суспільство є демократичним та характеризується інституціоналізацією недовіри, яка проявляється в тому числі в критиці владних інститутів та їхніх представників у ЗМІ, на відміну від російського суспільства, де зараз, навпаки, можна спостерігати інституціоналізацію довіри, що проявляється у примусовій участі в демонстраціях, націлених на підтримку владних

інститутів, провладній пропаганді у ЗМІ. Таким чином, звернення до аналізу динаміки рівня довіри до політичних інститутів в Україні та виявлення балансу довіри/недовіри сприятиме визначенню тенденцій подальшого розвитку нашого суспільства.

2.2 Динаміка довіри до політичних інститутів в Україні: 1994-2015 рр.

Аналіз динаміки рівня довіри до політичних інститутів протягом періоду незалежності України є важливим для розуміння природи соціально-політичних процесів, що мають місце в нашій країні. Відмінність інструментарію соціологічних досліджень, здійснених протягом всього періоду з 1994 по 2015 рік, зумовила необхідність розглядати окремо періоди з 1994 по 2012 рік та з 2013 по 2015 рік. Детальніше проблему виміру довіри до політичних інститутів розглянуто наприкінці цього розділу.

Проаналізуємо динаміку рівня довіри різним політичним інститутам з 1994 по 2012 рік на основі даних моніторингу Інституту соціології НАН України [129]. На рисунках наведено баланс довіри, який представляє собою різницю між значенням «Довіряю» («Цілком довіряю» та «Переважно довіряю» разом) та «Не довіряю» (об'єднані альтернативи «Зовсім не довіряю» та «Переважно не довіряю»). Альтернатива «Важко сказати, довіряю чи ні» займала проміжну позицію між «Переважно довіряю» та «Переважно не довіряю».

Аналіз балансу довіри свідчить про те, що протягом всього періоду він є негативним, тобто доля тих, хто «не довіряє», превалює над тими, хто «довіряє». Довіра до президента країни підвищується після виборів (2006 та 2010 роки), динаміка довіри Кабінету Міністрів та Верховній Раді тісно пов'язана з динамікою довіри президенту (також спостерігається підвищення у 2006 та 2010 роках), але сам рівень у двох останніх випадках значно нижчий, ніж президенту. Рівень довіри місцевим органам влади нижчий від рівня довіри президенту, Кабінету Міністрів та Верховній Раді і не залежить

від виборів. Серед усіх політичних інститутів найнижчим є рівень довіри до політичних партій, який також не визначається виборами (див. рис. 2.1).

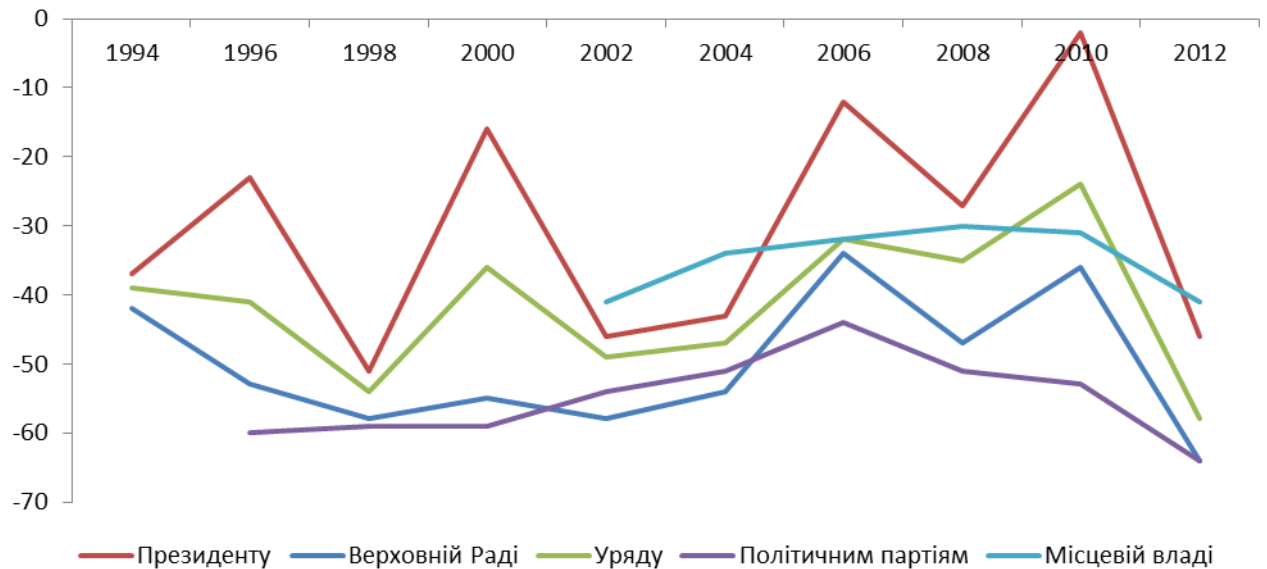

Рис. 2.1. Баланс довіри президенту, Верховній Раді, уряду, політичним партіям та місцевим органам влади (у % до опитаних); масив у кожному році в середньому складає 1800 осіб

Проаналізуємо динаміку довіри до політичних інститутів у розрізі політичних та економічних криз, які мали місце в Україні з 1994 р. по 2012 р. (див. табл. 2.1). Можна виділити чотири кризи протягом зазначеного періоду: у 2004, 1998, 2004, 2008 роках. Майже на всіх графіках спостерігаються негативні піки у динаміці балансу довіри. Отже, можна зробити висновок, що у період кризи рівень довіри до політичних інститутів знижується, що обумовлено негативними настроями населення, які позначаються на ставленні до світу в цілому.

Таблиця 2.1

Баланс довіри до політичних інститутів (у % до опитаних)

	Економічна криза як наслідок розпаду СРСР		Економічна криза як наслідок кризи в Росії			Економічна криза як наслідок політичної		Політична та економічна криза			
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	
Президент	Л.Кучма						В.Ющенко		В.Янукович		
	-37	-23	-51	-16	-46	-43	-12	-27	-2	-46	
Верховна Рада, голова	II скликання, І.Плющ		III скликання О.Ткаченко, І.Плющ		IV скликання В.Литвин		V, VI скликання О.Мороз, А.Яценюк, О.Лавринович		VI скликання В.Литвин		
	-42	-53	-58	-55	-58	-54	-34	-47	-36	-64	
Кабінет міністрів, прем'єр-міністр	Ю.Звягільський (в.о.), В.Масол	Є.Марчук, П.Лазаренко	В.Пусто-войтенко	В.Ющен-ко	А.Кінах, В.Януко-вич	В.Януко-вич	Ю.Єхану-ров, В.Януко-вич	Ю.Тимо-шенко	Ю.Тимо-шенко, М.Азаров	М.Азаров	
	-39	-41	-54	-36	-49	-47	-32	-35	-24	-58	
Місцева влада	чергові вибори		чергові вибори		чергові вибори		чергові вибори		чергові вибори		
	-		-		-41	-34	-32	-30	-31	-41	
Політичні партії	-	-60	-59	-59	-54	-51	-44	-51	-53	-64	

Масив кожного опитування в середньому складає 1800 осіб

Наступним кроком дослідження стану довіри до політичних інститутів в Україні є аналіз динаміки рівня довіри в останні роки, а саме в період з 2013 по 2015 рік. Використано дані досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва¹, а також дані Центру Разумкова². На рисунках наведено баланс довіри, який представляє собою різницю між значенням «Довіряю» («Цілком довіряю» та «Переважно довіряю» разом) та «Не довіряю» (об'єднані альтернативи «Зовсім не довіряю» та «Переважно не довіряю»). Альтернативу «Важко сказати» було розташовано в кінці списку альтернатив.

Аналіз балансу довіри свідчить про зростання рівня довіри президенту, Верховній Раді та Кабінету Міністрів у період, починаючи з виборів президента, які відбулися 25 травня 2013, до грудня 2014 року, а потім спостерігається спад. Як і раніше, частка респондентів, які не довіряють політичним інститутам, переважає тих, хто довіряє. Виключення становить довіра до президента П. Порошенка у грудні 2014, коли баланс довіри був позитивним. Слід зазначити, що десь до року після обрання нового президента рівень довіри до нього збільшується – має місце так званий «кредит довіри», виражений у сподіваннях, позитивних очікуваннях. Потім, якщо сподівання та очікування не виправдались, спостерігається зниження рівня довіри. Спостерігається спад довіри до П. Порошенка після півроку перебування на посту, адже ситуація в країні не покращилася, зокрема триває АТО, статус Криму залишається не визначеним та спостерігалось погіршення економічного стану населення (див. рис. 2.2).

¹ <http://www.dif.org.ua>

² <http://www.uceps.org/ukr/index.php>

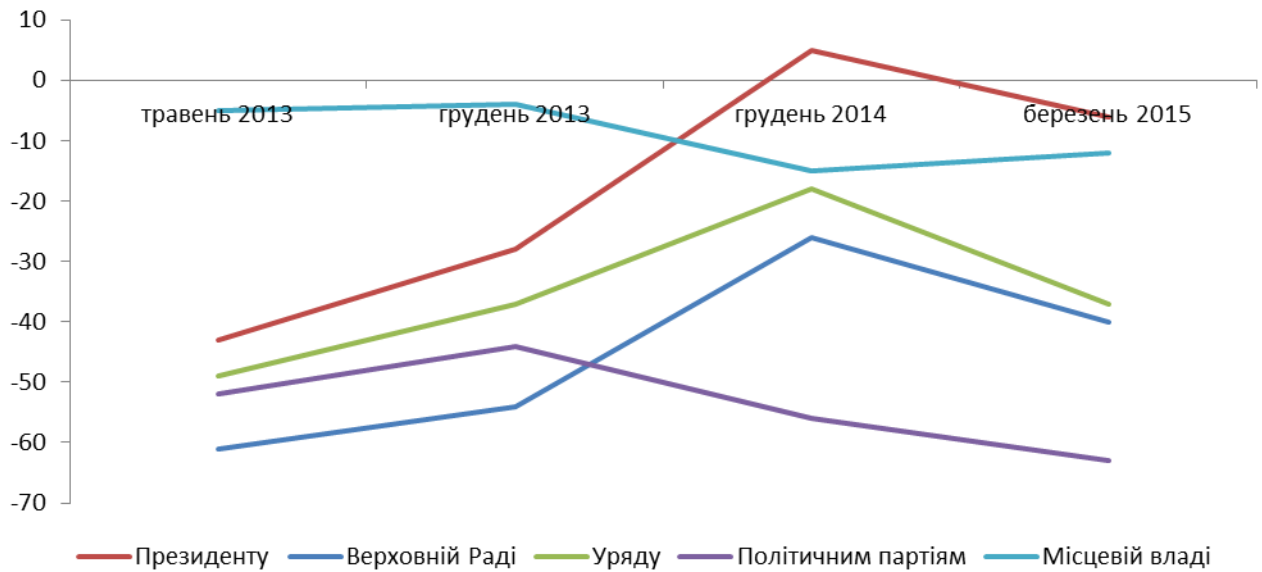

Рис. 2.2. Баланс довіри президенту, Верховній Раді, уряду, політичним партіям та місцевим органам влади (у % до опитаних); у травні 2013 масив складає 2037 опитаних, у грудні 2013 – 2010, у грудні 2014 – 2008 та у березні 2015 – 2009 осіб

Як свідчать дані досліджень, в Україні традиційно переважає недовіра над довірою до політичних інститутів. З одного боку, ця тенденція може бути названа негативною, але слід підкреслити декілька моментів: по-перше, Україна є демократичною державою, де цілком природною є інституціоналізація недовіри, що врешті-решт призводить до формування довіри; по-друге, Україна має всі передумови налагодження ситуації, адже на тлі зниження довіри до владних інститутів зазвичай активізувалося громадянське суспільство та зростає міжособистісна довіра, що сприяє згуртуванню суспільства.

2.3 Проблема виміру довіри до політичних інститутів в Україні

Протягом емпіричного дослідження динаміки довіри до політичних інститутів ми переконалися в тому, що проблема виміру рівня довіри до

політичних інститутів в суспільстві залишається невирішеною і вимагає докладного розгляду з метою відтворення цілісної картини досліджуваного явища.

Як відмічалось вище, на даний момент в літературі відсутнє єдине, загальноприйняте визначення феномена довіри до політичних інститутів. Відсутність єдиного визначення феномена довіри до політичних інститутів серед дослідників є однією з причин того, що в анкеті при вимірі рівня довіри в суспільстві питання формулюється прямо: «Чи довіряєте Ви ...?». До того ж в анкетах різних світових дослідженнях термін «довіра» англійською мовою звучить по-різному: «confidence» (ближче до «впевненість» українською) і «trust» («довіра»). Така ситуація виникає з причини того, що у дослідників відрізняється розуміння сутності довіри. У свою чергу, «пряме» формулювання питання актуалізує наступну проблему. У багатьох респондентів відсутнє уявлення про те, що таке довіра, немає ясного усвідомлення своїх власних уподобань. Така ситуація ставить під сумнів можливість порівняти відповіді респондентів, отримані в різних дослідженнях, та обґрунтованість створення єдиного масиву даних.

Крім самого формулювання питання, альтернативи відповіді також є дуже дискусійним моментом.

Найпоширенішими є два типи шкал, за допомогою яких кодуються варіанти відповідей респондентів:

а) порядкова шкала, наприклад від «1» до «10», без вербального еквівалента значенням, за винятком крайніх позицій («1» – Абсолютно не довіряю, «10» – Повністю довіряю);

б) порядкова шкала, наприклад від «1» до «4», зі словесним еквівалентом значенням («1» – Довіряю, «2» – Скоріше довіряю, «3» – Скоріше не довіряю, «4» – Не довіряю).

Респонденти можуть вкладати різний зміст при виборі тієї або іншої альтернативи, що є особливо вираженим при виборі однієї позиції з 10.

Крім відсутності загальноприйнятого визначення довіри до політичних інститутів і перерахованих вище складнощів, які з цього випливають, ще можна виділити цілий ряд аспектів проблеми виміру довіри до політичних інститутів. Умовно ці аспекти можна позначити таким чином: інтерпретативний, інформаційний та аналітичний.

1. Інтерпретативний аспект: актуалізується на етапі, що передує збору соціології інформації.

Першою складністю тут є те, про що ми писали вище – відсутність єдиного визначення поняття «довіра до політичних інститутів». Цей факт багато в чому можна пояснити специфікою природи довіри до політичних інститутів: вона являє собою складний феномен, який, як мінімум, включає емоційну й раціональну складову, а також є нестатичним за своєю природою. Витоки довіри до політичних інститутів досить важко виокремити, оскільки вона обумовлена сукупним впливом різних факторів, про які ми писали вище.

Друга перешкода полягає в тому, що довіра може по-різному розумітися дослідником і респондентом. У кінцевому рахунку, в анкету закладаються такі показники, які відображають розуміння дослідника.

І третя «інтерпретативна» складність, з якою стикається дослідник на шляху виміру рівня довіри до політичних інститутів, полягає в тому, що свідомість респондентів найчастіше тяжіє до персоніфікації інституту, що за своєю природою виходить із традиційної свідомості, коли довіра до влади нерозривно пов'язана з персоною вождя. Таким чином, зараз довіра президенту найчастіше розуміється як довіра до конкретної фігури, яка в даний момент перебуває при владі, а не інституту президентства як такому. Подібна ситуація спостерігається і з парламентом: особою є спікер Верховної Ради. Уряд персоніфікується через фігуру прем'єр-міністра. Виходячи з цього, виникає питання розмежування рівня довіри до політичного інституту в цілому та його конкретному втіленню в певний момент.

2. Інформаційний аспект: загострюється на етапі збору соціологічної інформації.

Загальними перешкодами при зборі кількісних соціологічних даних є, як мінімум, два ефекти – Хоторнський і Пігмаліона (Розенталя). Перший позначається на респонденті, а другий – на інтерв'юєрі. Хоторнський ефект є наслідком наданої респонденту уваги, що може позначитися на його відповідях на питання анкети. Учасники дослідження відповідають інакше, ніж звичайно, тільки завдяки усвідомленню того, що вони беруть участь в опитуванні. Ефект Пігмаліона (ефект Розенталя) є наслідком очікувань. Так, очікування інтерв'юєра, можливо, засновані на відповідях попередніх респондентів, особливо на актуалізовані останнім часом політичні питання, багато в чому визначають характер його дій та інтерпретацію реакцій респондента. Обидва ці ефекти можуть викривити отримувану інформацію.

3. Аналітичний аспект: проявляється на етапі аналізу даних.

Наступний аспект проблеми виміру було описано за результатами роботи з різними масивами даних. Ці складності безпосередньо відображаються на можливості зіставлення даних. Так, О. Вишняк зіставив два типи шкал для виміру довіри до політичних інститутів, обидві п'ятибальні, проте такі, що розрізняються розташуванням (та, відповідно, й кодуванням) альтернативи відповіді «важко сказати», яка розташовується в середині шкали (кодується «3») або розташовується в кінці переліку (кодується «6» або «0»). Він наочно демонструє, що в першому випадку кількість респондентів, що не визначилися зі своєю відповіддю, у 2-2,5 рази більша, ніж у другому [24, с.27]. Безумовно, подібні відмінності в побудові шкали не можуть не позначитися на можливості зіставлення даних. Методологічні складнощі є однією з причин, чому ми окремо представили дані з 1994 по 2012 рік та з 2013 по 2015. Іншою причиною є необхідність більш детального дослідження ситуації перед та після політичної кризи 2014 року, тому період з 2013 по 2015 розглядається окремо.

Крім відмінностей у шкалах виміру, актуальним є питання зіставлення показників довіри до політичних інститутів. Як зазначає О. Вишняк, найбільш поширеними показниками довіри до політичних інститутів є відсоток тих, хто якоюсь мірою довіряє, відсоток тих, хто якоюсь мірою не довіряє, і баланс довіри, розрахований як різниця між тими, хто «довіряє», і тими, хто «не довіряє», а також індекс довіри [24, с.29]. У випадку з першими трьома показниками якщо й можливо провести порівняння даних, то з певною часткою наближення, адже а) питання задаються в трохи іншому формулюванні і б) варіюють типи шкал, за допомогою яких закодовані альтернативи відповідей (розрізняється кількість альтернатив і подання через вербалізацію альтернатив або її відсутність). У випадку з індексами довіри порівняння робиться і зовсім неможливим через те, що автори не завжди розкривають механізм побудови індексу.

Окрему трудність представляє конструювання індексу довіри до політичних інститутів. Як говорилося вище, дослідники у своїх публікаціях не завжди розкривають методику побудови індексу довіри, яку вони використовують. Питання складових елементів агрегованого індексу довіри до політичних інститутів є дуже важливим. Наприклад, рівень довіри до президента країни підвищується після виборів, динаміка рівня довіри уряду тісно пов'язана з довірою президенту, рівень довіри Верховній Раді нижчий за рівень довіри президенту і уряду і фактично не залежить від виборів. Рівень довіри до політичних партій є найнижчим серед інших урядових інститутів (причому це не залежить від типу виборчої системи – пропорційна, мажоритарна чи змішана) [24]. Додамо, що досить високим є рівень довіри місцевим органам влади. Таким чином, специфіка політичних інститутів, які враховувалися при побудові індексу, багато в чому визначає значення індексу. Не володіючи інформацією, які саме інститути і з якою вагою включені в агрегований індекс, неможливо уявити картину, яка відобразить реальну ситуацію з рівнем довіри до політичних інститутів у суспільстві з урахуванням періоду політичного циклу.

Як ми переконалися, проблема виміру рівня довіри до політичних інститутів є багатогранною, та основа її корениться у відсутності єдиного загальноприйнятого визначення цього феномену і недосконалості інструментарію дослідження.

Унаслідок неоднозначності відповіді на «пряме» запитання «Наскільки Ви особисто довіряєте парламенту?» (адже ми не знаємо, що, відповідаючи, респондент думав про парламент як політичний інститут або оцінював свій рівень довіри до Верховної Ради певного скликання), з нашої точки зору, для виявлення дійсного рівня довіри до політичних інститутів, необхідно розробити ряд непрямих показників.

На думку О. Вишняка, коректним є вивчення ставлення громадян до сутнісних характеристик довіри і максимальне уникання в анкеті безпосередньо терміна «довіра», який навіть у науковому товаристві не має єдиного значення. Він пропонує тлумачити довіру до політичних інститутів через поєднання ставлення громадян до попередніх рішень і дій інститутів та очікувань щодо їх позитивних, нейтральних або негативних рішень у майбутньому. Тому замість прямого запитання про міру довіри він пропонує користуватися соціологічними показниками рівня довіри [24, с.26]. Нам такий підхід видається дуже доречним, однак у той же час ми пропонуємо залишити «пряме» запитання про довіру, так як це дасть можливість зіставити відповіді респондентів.

В якості непрямих індикаторів довіри до політичних інститутів, з нашої точки зору, доцільно розглядати доступність інформації більшості громадян про порядок роботи представників політичних інститутів, думку про професійні і особистісні характеристики службовців в органах державного управління, про прозорість їхньої діяльності та сумліність виконання своїх обов'язків, про ступінь ефективності їх роботи, про мотивацію займатися політичною діяльністю і ряд інших показників.

Висновки до розділу 2

Аналіз теоретичних підходів до дослідження феномену довіри до політичних інститутів в Україні дозволив дійти висновку, що в нашій країні довіра, перш за все, вивчається у політичній та економічній сферах життєдіяльності суспільства. Довіра в українському суспільстві має певні специфічні риси, а саме характеризується як довіра змішаного типу, якій притаманні риси традиціоналістської (схильність персоніфікувати об'єкт довіри), модерністської (довіри до самої соціальної системи в цілому та соціальних інститутів зокрема) та постмодерністської довіри (специфічна диспозиція стосовно навколишнього світу, яка дозволяє мінімізувати ризики та небезпеки на психологічному рівні). Цей конгломерат різноманітних типів довіри, які утворюють єдине багатогранне явище, є цілком природним для суспільств, що трансформуються.

Як свідчать результати загальнонаціональних досліджень, для України характерним є стабільно негативний баланс довіри до політичних інститутів (президент, парламент, уряд, політичні партії, місцеві органи влади). Протягом 20 років зафіксовано значні коливання рівня довіри та досліджено їх у контексті суспільно-політичних подій, притаманних як звичайному перебігу подій (заплановані вибори президента, уряду, місцевих органів влади), так і тих, що вибиваються з буденності (Майдан, зміна статусу Криму, події на Донбасі). Так, зазвичай, рівень довіри до президента країни підвищується після виборів, та приблизно через півроку-рік спадає. Динаміка довіри Кабінету Міністрів та Верховній Раді тісно пов'язана з динамікою довіри президенту, але сам рівень у двох останніх випадках значно нижчий, ніж президенту. Рівень довіри місцевим органам влади нижчий за рівень довіри президенту, Кабінету Міністрів та Верховній Раді і не залежить від виборів. Серед всіх політичних інститутів найнижчим є рівень довіри до політичних партій, який також не визначається виборами. Рівень довіри до

політичних інститутів зазнає зниження в період політичних та економічних криз.

Як зазначив П. Штомпка, одним із парадоксів демократії є інституціоналізація недовіри, а той час як для недемократичного суспільства характерним є інституціоналізація довіри. В Україні як демократичній державі діють демократичні принципи, в тому числі свобода слова та політичного волевиявлення. Демократичні принципи та демократичні інститути забезпечують інституціоналізацію недовіри через прозорість та контроль однієї інституції над іншою. За словами П. Штомпки, інституціоналізація недовіри як риса демократичного суспільства, врешті-решт призводить до формування довіри. Таким чином, Україна має базову передумову для формування довіри до політичних інститутів у суспільстві. Однак дуже важливим елементом на рівні суспільства є політичні та економічні кризи, які негативно позначаються на рівні довіри до політичних інститутів. Фактори довіри до політичних інститутів на рівні особистості будуть розглядатися в наступному розділі.

РОЗДІЛ 3.

ФАКТОРИ ДОВІРИ ДО ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ

3.1 Типологізація факторів довіри до політичних інститутів: від теорії до емпірії

У першому розділі було докладно проаналізовано тлумачення довіри до політичних інститутів та продемонстровано, що наразі існує два найбільш поширених тлумачення цього феномену: як неформального інституту та як набору нормативних й оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та їхніх лідерів (див. п.1.1). З метою емпіричного вивчення специфіки довіри до політичних інститутів ми пропонуємо застосовувати другу трактовку.

У запропонованому визначенні закладаються наступні складові довіри до політичних інститутів, які допоможуть нам вийти на індикатори даного явища з метою подальшого його виміру: 1) раціонально-цільовий – забезпечення владою реалізації поставлених цілей і передвиборних обіцянок і 2) соціально-економічний, який ґрунтується на такій політиці, яка здатна забезпечити населенню достатній рівень життя.

У даному підрозділі ми розглядатимемо фактори, які сприяють формуванню набору нормативних та оціночних орієнтацій, що стосуються довіри до політичних інститутів. Як говориться в нашому визначенні, цей набір орієнтацій формується в результаті соціалізації, а також зіставлення реальної ситуації з очікуваннями, причому як реальність, так і очікування стосуються результатів діяльності інститутів і правил їх функціонування.

Для оптимального представлення факторів скористаємося формально-логічним методом типологізації. Відомо, що типологізація є універсальною процедурою, за допомогою якої можна систематизувати об'єкти, причому

вона, на відміну від класифікації, допускає існування таких явищ, які не відповідають жодному з виділених типів.

На думку Н. Паніної, типологізація зводиться до процесу систематизації сукупності елементів об'єкта дослідження, здійсненої на підставі аналізу ознак цього об'єкта, виділення серед останніх найбільш значущих, обґрунтування значущості виділених ознак, групування всієї сукупності елементів об'єкта на базі суттєвої ознаки або сукупності ознак [106, с.228].

Як зазначає В. Резник, «склад досліджуваних ознак соціального явища концептуально обмежується, і рамки такого обмеження залежать від особливостей досліджуваного явища, теоретико-методологічних переваг дослідника, об'єкта, предмета та завдань дослідження» [106, с.232].

Виходячи зі специфіки предмета нашого дослідження і наших теоретико-методологічних переваг, коротко викладених у формулюванні визначення довіри до політичних інститутів, основним критерієм типологізації в даному випадку є локалізація факторів довіри до політичних інститутів: в рамках або за рамками політичної системи. Використовуючи методологію системного аналізу, вони можуть бути схарактеризовані як внутрішні і зовнішні фактори стосовно політичної системи.

Таким чином, ми виділяємо дві групи чинників. Одна з них стосується безпосередньо результатів і правил функціонування політичних інститутів – назовемо ці фактори ендогенними і підкреслимо, що вони є внутрішніми щодо політичної системи. Ці фактори визначають в першу чергу реально наявні правила і результати діяльності політичних інститутів [64, 65]. Даним факторам особлива увага приділяється в рамках інституційних (інструментальних, раціональних) трактувань довіри до політичних інститутів.

Друга група об'єднує чинники, винесені за рамки політичної системи як такої, не пов'язані безпосередньо з діяльністю і правилами функціонування політичних інститутів, а пов'язані, зокрема, із загальними настановами,

цінностями, переконаннями, інкорпорованими в результаті соціалізації, а також умовами існування індивіда. Цю групу ми позначимо як екзогенні фактори. Ці фактори визначають переважно очікування щодо правил і результатів діяльності політичних інститутів та є предметом уваги перш за все в рамках культурологічних (нормативних, психологічних) трактувань довіри до політичних інститутів.

Для того щоб докладніше розкрити поняття «ендогенні фактори» і «екзогенні фактори», ми скористаємося трактуваннями довіри до політичних інститутів, запропонованими різними дослідниками в галузі соціології. Так, залежно від того, під яким кутом і в якому контексті автор розглядає довіру до політичних інститутів, сконструйоване ним визначення підкреслює важливість тих чи інших факторів.

Забігаючи наперед, відзначимо, що обидві групи факторів довіри до політичних інститутів можна розглядати на двох рівнях – на рівні суспільства (макрорівень) і на рівні індивіда (мікрорівень). Відразу відзначимо, що ми намагаємося розглянути чинники довіри до політичних інститутів на рівні індивіда з соціологічної точки зору. Тому свідомо не торкаємося вельми поширеної в науковій літературі ідеї, згідно з якою досліджуються детермінанти довіри з позиції, де саме у свідомості людини знаходиться джерело довіри до політичних інститутів – умовно кажучи «на поверхні свідомості» або ж в більш глибинних шарах, навіть поза свідомістю. Питання, якою мірою довіра до політичних інститутів усвідомлена або не усвідомлена, є предметом аналізу психології, а не соціології, у зв'язку з чим ми не приділяємо йому значної уваги.

У той же час на стику соціології та психології, в рамках соціальної психології деякими авторами пропонується розмежування факторів довіри до політичних інститутів на підставі різних типів мотивацій, якими керуються люди, наділяючи довірою політичні інститути або політичних лідерів. Так, довіра до політичних інститутів може мати як раціональну, так і ірраціональну природу [192]. Не будемо заглиблюватися в трактування,

притаманні суміжним дисциплінам, а зосередимо свою увагу на соціологічному підході. Тому в подальшому, розглядаючи фактори довіри до політичних інститутів, ми будемо розмежовувати їх за принципом, чи пов'язані вони безпосередньо з функціонуванням політичних інститутів (ендогенні фактори), чи вони лежать у зовнішньому, позаполітичному, полі (екзогенні фактори). Розглянемо докладніше виділені дві групи чинників.

Ендогенні фактори стосуються перш за все раціональної природи довіри, вони лежать всередині політичної системи, безпосередньо пов'язані з результатами і правилами функціонування політичних інститутів та являють собою оцінки громадянами результатів діяльності інститутів влади, обраного урядом політичного та економічного курсу [76].

Даним факторам приділяється першочергова увага в рамках інституційних (інструментальних, раціональних) теорій (Г. Алмонд, У. Б'янок, С. Везерфорд, С. Верба, Д. Гамбетта, Е. Гідденс, П. Дазгупта, Дж. Коулмен, Н. Луман, К. Оррен, С. Роуз-Акерман, С. Скоурнек, Д. Старк, Р. Хардін, К. Шепсл, Т. Ямагіші) [28, 60, 75, 154, 167, 179, 194, 201, 231].

Прихильники цих теорій вважають, що довіра до політичних інститутів має політичне походження (акцент на ендогенній (внутрішній) природі). Згідно з положеннями інституційних теорій, міжособистісна та генералізована довіра, а також довіра до політичних інститутів розглядаються як практично не зв'язані між собою елементи, що існують в паралельних площинах мають різну природу та джерела походження.

Положення про ендогенність та раціональність довіри розробляється в рамках теорії раціонального вибору і включає найважливіший постулат даної теорії про корисність та ефективність діючих політичних інститутів [див., наприклад, 153]. Логіка теорії полягає в тому, що довіра до політичних інститутів тлумачиться в якості наслідку, а не причини ефективності діючих політичних інститутів [76]. Ефективно діючі політичні інститути генерують довіру, а неефективно діючі, відповідно, – недовіру в суспільстві. Необхідно відзначити, що точка зору, згідно з якою довіра до політичних інститутів є

переважно раціональною, має найбільше число прихильників серед дослідників довіри [189].

Якщо політичні інститути та їх представники слідують спочатку задекларованій програмі, їх діяльність ефективна, прозора, законна і результати діяльності сприяють реалізації інтересів громадян, то громадяни наділяють політичні інститути та політичних акторів своєю довірою. Раціональна довіра до політичних інститутів (довіра з розрахунку або стратегічна довіра) ґрунтується в першу чергу на ймовірності реалізації власних інтересів [189]. Так, у концепції довіри до політичних інститутів Р. Хардіна довіра розуміється як «інкапсульований інтерес» [179]. На його думку, людина довіряє іншій людині, так як у неї є причини очікувати, що та, інша людина, діятиме згідно з його інтересами, тому що йому це теж вигідно. Таким чином, інтереси суб'єкта довіри як би інкапсульовані, вбудовані, в інтереси об'єкта довіри. Спочатку Р. Хардін описав інкапсульовану довіру стосовно міжособистісних відносин, говорячи про те, що міжособистісна довіра можлива тільки в тому випадку, якщо суб'єкт довіри володіє знанням про мотивацію об'єкта довіри. Далі автор приходять до висновку, що даний підхід цілком можна поширити на макрорівень політичних відносин. Р. Хардін ставить запитання: ми довіряємо уряду в конкретній ситуації, тому що ми а) індуктивно поширюємо характеристики поведінки його представників на дану ситуацію або б) робимо висновок, що їм вигідно діяти в наших інтересах через інституційні стимули. Сам він приходять до висновку, що другий варіант більш правильний. Таким чином, на його думку, громадяни довіряють політичним інститутам або їхнім представникам, бо знають, що їм вигідно відстоювати інтереси громадян, тобто що інтереси громадян включені в інтереси політичних акторів [177; 180, р.9].

В рамках інституційних концепцій довіра до політичних інститутів розглядається на макро- і мікрорівні. У першому випадку береться рівень суспільства, а в другому – рівень окремого індивіда. На думку У. Мішлера і Р. Роуза, як макро-, так і мікроінституційні теорії в свою чергу поділяються

на дві групи залежно від ступеня акцентування уваги на політичному або на економічному аспекті діяльності політичних інститутів [201]. На нашу думку, не варто обмежуватися лише політичним та економічним аспектом діяльності політичних інститутів. Певний інтерес представляє розгляд також інших аспектів їхньої діяльності, зокрема прояви в соціальній сфері.

Макроінституційні теорії довіри акцентують увагу на таких факторах, як загальні показники ефективності політики щодо забезпечення розвитку макроекономіки та демократизації, ефективності управління та зниження корупції і т.п. З точки зору У. Мішлера і Р. Роуза, у країнах «старої» демократії, де характер і структура політичних інститутів усталилися і є незмінними, населення в першу чергу оцінює економічний аспект діяльності політичних інститутів, оскільки передбачається, що політичний аспект діяльності не викликає особливої уваги з причини своєї явної успішності (інститути громадянського суспільства вже сформовані, населення володіє демократичними свободами, права громадян захищені). У країнах «молодої» демократії на рівень довіри населення до політичних інститутів рівною мірою впливають чинники, що охоплюють як політичний, так і економічний результат їхньої діяльності [201, р.30-62].

Мікроінституційні теорії довіри підкреслюють в якості найважливіших детермінант індивідуальні політичні уподобання, досвід і цінності, які безпосередньо впливають на ставлення до діючих у суспільстві політичних інститутів. Зокрема, залежно від індивідуальних цінностей членів суспільства, варіює рівень важливості для них політичного чи економічного аспекту діяльності політичних інститутів. Так, наприклад, той, для кого вирішальну роль відіграють демократичні права і свободи (свобода слова, свобода друку та ін.), незважаючи на економічні проблеми, довіряє чинним політичним інститутам. Житель країни, для якого економічні результати діяльності уряду є вирішальними, у разі неефективної економічної політики втратять будь-яку довіру до діючих інститутів влади [201, р.30-62].

Крім перерахованих вище ендогенних факторів, з нашої точки зору, ще необхідно назвати такий фактор, як наявність або відсутність інформації про політичні інститути або діячів. Як справедливо зазначають дослідники, проблема довіри до політичних інститутів значною мірою пов'язана з тим, що політики і громадяни володіють різною інформацією про політичні процеси та актуальні питання [228, р.226]. Найчастіше кількість і якість інформації, яка відома громадянам, залишають бажати кращого (припущення концепції обмеженої раціональності). Володіння громадянами недостатньою інформацією про особистісні характеристики і діяльність політиків має вельми раціональне підґрунтя: збір та обробка даної інформації вимагає певних вкладень і несе за собою витрати, а кінцевий результат є невизначеним [209], відповідно громадяни не прагнуть вкладати свої сили і час у придбання даної інформації. Тоді виникає питання: яким чином у ситуації недостатньої інформації громадяни (довірителі) можуть бути впевнені в тому, що політики, яких вони оберуть (довірені особи), відстоюватимуть загальні інтереси, а не свої власні? Для багатьох сучасних дослідників єдиним рішенням даної проблеми є припущення про те, що непоінформовані громадяни змушені керуватися виключно довірою при формуванні своїх політичних уподобань і при голосуванні. Якщо у громадян немає всієї необхідної інформації, щоб контролювати політиків, їм залишається тільки довіряти їм [145]. Таким чином, найбільш радикальна точка зору в рамках даного підходу може звучати так: довіра до політичних інститутів виступає в якості заміника відсутньої політичної інформації.

На нашу думку, до числа ендогенних факторів довіри до політичних інститутів також можна віднести політичну активність і її складову електоральну активність. У даному випадку автори розглядають довіру до політичних інститутів не як певні переконання, а як дію – голосувати чи не голосувати за конкретного політичного діяча. Як зазначалося вище, в рамках даної роботи ми розглядаємо в першу чергу довіру до політичних інститутів, по можливості минаючи довіру до конкретних представників політичних

інститутів, але, тим не менш, обійти діяльнісний прояв довіри на виборах ми не в праві. Ті автори, які розглядають довіру до політичних інститутів як певний тип знання або віри, а не як дію (зокрема до них відноситься Р. Хардін), все ж зазначають, що на практиці можна спостерігати якраз дії, які виникають з цього знання чи віри [213, р.30].

Ф. Васкес дотримується схожої точки зору. На його думку, якщо використовувати визначення довіри як зведення переконань і очікувань, описане вище явище, коли довіра до політичних інститутів заміщає брак політичної інформації, зникає. «Я довіряю своєму політичному представнику» згідно з цим визначенням означає, що «я схвалюю поведінку свого представника, навіть якщо не знаю точно, чи узгоджується ця поведінка з моїми інтересами». На думку Ф. Васкеса, довіра не може бути рішенням, оскільки не можна довіряти чи не довіряти за власним бажанням. Можна просто довіряти чи не довіряти. Довіра – це не рішення, а переконання, очікування, що стосуються поведінки, мотивів і уподобань інших людей. У цьому руслі довіра до конкретного представника політичного інституту виступає в якості одного з факторів, що впливають на рішення, підтримувати його поведінку чи ні. Не будемо заглиблюватися в цю тему далі, так як ми її вже розглядали раніше, коли говорили про те, існує взагалі довіра до політичних інститутів, чи існує впевненість або віра. Розгляд факторів підтримки на виборах політичних діячів також не є метою нашої роботи, натомість нас цікавить в першу чергу фактори довіри до політичних інститутів [182].

У той же час дослідники, які роблять акцент на зв'язці «довіра - електоральна активність», не заперечують, що довіра до політичних інститутів пов'язана з інформацією [182]. Довіра – це переконання, яке формується на основі доступної інформації. В цілому дослідники виділяють два типи політичної інформації: інформація про актуальні політичні питання та інформація про особистісні характеристики політиків (наскільки вони чесні і компетентні). На думку Ф. Васкеса, довіра до політичних інститутів,

залежить від другого типу інформації, а саме відомостей про особистісні характеристики конкретного політика. Так, певна інформація про особистісні характеристики політика може призвести до довіри або недовіри йому, що поширюється і на політичний інститут, в рамках якого він діє [182, р.97].

Підведемо короткий підсумок по інституційних трактуваннях довіри до політичних інститутів. У рамках даних трактувань в якості детермінант довіри розглядаються ендогенні фактори: оцінки правил і результатів діяльності політичних інститутів. Результати діяльності в першу чергу стосуються політичної та економічної сфер життєдіяльності суспільства. Вони можуть оцінюватися на макро- і мікрорівні. На макрорівні йдеться про оцінку результатів обраного урядом політичного та економічного курсу, макроекономічні показники і індикатори демократизації держави в цілому. На мікрорівні розглядаються наступні чинники: рівень демократичних прав і свобод особистості, наявність інформації про діяльність представників політичних інститутів, політична активність.

На думку ряду дослідників довіри до політичних інститутів, не у всіх громадян ця довіра формується так, як це описується в рамках інституційного підходу. На їхню думку, довіра до політичних інститутів виникає під впливом інших факторів – екзогенних.

Екзогенні фактори розглядають природу довіри дещо в іншому ракурсі, ніж представлено вище. Вони не пов'язані безпосередньо з функціонуванням політичних інститутів, а пов'язані, зокрема, із загальними настановами, цінностями, переконаннями, інкорпорованими в результаті соціалізації.

Даним факторам приділяється першочергова увага в рамках культурологічних (нормативних, психологічних) теорій довіри до політичних інститутів.

Прихильники культурологічних теорій (У. Бейкер, В. Брейтуейт, Р. Джекмен, Б. Едвардс, Р. Инглехарт, М. Леві, Р. Міллер, Т. Парсонс, Р. Патнем, М. Фолі, Ф. Фукуяма, Р. Харре) виходять з того, що довіра до політичних інститутів визначається зовнішніми (екзогенними) стосовно них

факторами [29, 60, 75, 98, 185, 186, 187, 201, 223]. Ці фактори розташовуються поза межами політичної системи. Вони походять з глибоко вкорінених переконань людей, загальних орієнтацій, культурних норм, що виникли на ранніх етапах соціалізації і є наслідком того, наскільки люди довіряють один одному взагалі [76]. Зокрема Ф. Фукуяма розглядає довіру у якості почуття моральної єдності як політичної, так і соціальної, сформованої на основі цінностей, які суспільство повинно сповідувати [131].

В рамках даного підходу довіра до політичних інститутів має етичні коріння і ґрунтується на вірі в добродішність інших людей. Це може бути базовою цінністю, що поділяється спільноту, або довірою під впливом імпульсу, або ж просто загальною орієнтацією стосовно світу. Позиція загальної довіри до світу набувається на ранніх етапах життя людини [138, 139, 155, 172, 98, 221]. На думку прихильників даного підходу, довіра до політичних інститутів не може бути змінена за короткий термін, на відміну від думки прихильників інституційного підходу, де довіра вважається більш мобільною і залежить від реакції на діяльність уряду [201]. Таким чином, довіра формується переважно під впливом культури, результатів первинної соціалізації, життєвого досвіду та з часом проектується на довіру до політичних інститутів та їх представників [189]. Психологічна довіра до політичних інститутів припускає в першу чергу оцінку моральних цінностей і атрибутів, пов'язаних з певним урядом, політичним інститутом або окремими політичними лідерами. Як таке, вона ґрунтується на точці зору, згідно з якою люди покладаються на надійність, порядність їхніх політичних представників як, в принципі, й будь-яких інших людей. В рамках довіри до політичних інститутів та їх представників, заснованої на психологізмі, люди шукають щирість і правдивість в особистості, публічних виступах, промовах і поведінці своїх політичних лідерів [205].

З точки зору прихильників культурологічного підходу, одним з основних факторів довіри до політичних інститутів є міжособистісна довіра. Крайня точка зору полягає в тому, що довіра до політичних інститутів

розглядається як продовження, свого роду проекція міжособистісної довіри, сформованої в ранній період життя. Остання впливає надалі на індивідуальні оцінки діяльності уряду. Таким чином, міжособистісна довіра розглядається в якості основи формування довіри до політичних інститутів [201, р. 34]. На думку Р. Патнема, завдяки міжособистісній довірі люди більш схильні формувати як формальні, так і неформальні інститути. Міжособистісна довіра «виписується» в суспільство і створює «національну мережу інститутів, необхідних для уряду» [201, р. 34].

Р. Харре має більш радикальну точку зору, згідно з якою довіра до політичних інститутів розглядається як підвид взаємин між людьми. «Наші особистісні погляди довіряти інститутам спираються на наші переконання, а також на наші емоційні та соціальні відносини» [181, р. 260]. Інститути працюють добре, якщо вони враховують контекст міжособистісних взаємин, звичок і звичаїв, які визначають зміст і очікування, що пред'являються до формальних правил [181].

В рамках даної традиції, крім міжособистісної довіри, дуже важливим фактором довіри до політичних інститутів є генералізована довіра. Деякими авторами довіра до політичних інститутів часто розглядається в тісному зв'язку з поняттями «соціальний капітал» і «соціальна довіра» (остання категорія є синонімічною до терміну «генералізована довіра»).

Як приклад наведемо трактування довіри до політичних інститутів В. Брейтуейт, яка розглядає її за аналогією з генералізованою довірою, як частину ідентичності громадян [167]. У випадку з генералізованою довірою люди довіряють оточуючим, тому що вони належать до їх соціальної спільноти і, на думку громадян, поділяють їх цінності та норми [149]. Відповідно, політичні інститути в цілому та окремі політики потрапляють у зону позитивного ставлення і викликають довіру людей, якщо політики розглядаються як члени їх спільноти, а політичні інститути сприймаються як такі, що представляють цінності і норми даної спільноти. В. Брейтуейт у своїй концепції довіри до політичних інститутів приділила значну увагу

цінностям і нормам. Вона стверджує наступне: «Щоб зрозуміти, що таке довіра до уряду, обмін нормами довіри може бути визначений як поділюване переконання, що уряд і його гілки заслуговують довіри, якщо діють передбачувано, послідовно і організовано і якщо вони своєчасно виконують обіцянки» [149, р. 54].

Крайня точка зору полягає в тому, що довіра до політичних інститутів розглядається як складова соціального капіталу [див., наприклад, 210]. Члени спільнот, де загальний рівень довіри вищий, будуть більше довіряти своєму уряду, ніж члени спільнот, що характеризуються низьким рівнем соціальної довіри. В рамках даних теорій довіра громадян розглядається як одна з передумов ефективності діяльності уряду та успішної роботи демократії [210] й економічного благополуччя [131].

В рамках культурологічних концепцій довіра до політичних інститутів також розглядається на макро- і мікрорівні. Макрокультурологічні теорії (на рівні суспільства) підкреслюють, насамперед, схожість загальних тенденцій і характеристик національних традицій, норм і цінностей, в той час як мікрокультурологічні теорії довіри (на рівні окремого індивіда) фокусують увагу на відмінностях індивідуального досвіду соціалізації як основного джерела різноманітності характеристик довіри в різних країнах, тобто в даному випадку ми маємо справу з таким фактором довіри до політичних інститутів, як особливості соціалізації. Концепція соціалізації використовується для пояснення різного впливу культури на процес формування довіри в окремих особистостях, що, в свою чергу, пояснює розходження в рівні довіри до політичних інститутів на індивідуальному рівні [201].

Таким чином, в рамках культурологічних трактувань довіри до політичних інститутів у якості детермінант довіри розглядаються специфічні фактори, які кореняться поза межами політичної системи, тобто довіра до політичних інститутів визначається зовнішніми (екзогенними) стосовно політичних інститутів факторами.

Резюмуючи аналіз культурологічних трактувань довіри до політичних інститутів, підкреслимо, що в їх межах в якості детермінант довіри розглядаються екзогенні фактори: особистісні настанови, цінності, переконання, орієнтації, оцінка моральних цінностей і атрибутів об'єкта довіри, ступінь міжособистісної довіри, а також культурні норми і ступінь генералізованої довіри в суспільстві. В рамках культурологічних концепцій фактори довіри до політичних інститутів розглядаються як на макро-, так і на мікрорівні. Макрокультурологічні теорії підкреслюють схожість загальних тенденцій і характеристик національних традицій, норм і цінностей, в той час як мікрокультурологічні теорії довіри фокусують увагу на особливостях соціалізації як основного джерела різноманітності особистісних настанов, цінностей, переконань, моральних норм, орієнтацій, соціально-демографічних та особистісних характеристик індивіда.

Нижче представлена зведена таблиця для двох основних теоретичних уявлень щодо факторів довіри до політичних інститутів (див. табл. 3.1). Щоб таблицю було легше інтерпретувати, ще раз звернемо увагу на ключові моменти:

1) ми розглядаємо два основні теоретичні підходи до факторів довіри до політичних інститутів – інституційний та культурологічний;

2) у кожному з підходів акцент робиться на певну групу факторів, які, на думку його представників, формують довіру до політичних інститутів: інституційні трактування довіри – акцент на ендогенних факторах, культурологічні – на екзогенних.

Слід зазначити, що поділ факторів довіри до політичних інститутів на ендогенні та екзогенні виконує функції теоретичного конструкту. У реальності різні фактори часто співіснують разом, доповнюючи один одного. Наприклад, довіра до політичних інститутів існує як похідна оцінки результатів і правил функціонування уряду в поєднанні з наявними в індивіда настановами, нормами, культурними особливостями.

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика теоретичних підходів до факторів довіри до політичних інститутів

Характеристики	Інституційні (інструментальні або раціональні) теорії	Культурологічні (нормативні або психологічні) теорії
Назва групи факторів	Ендогенні фактори	Екзогенні фактори
Характер факторів довіри до політичних інститутів	Внутрішні стосовно політичної системи	Зовнішні стосовно політичної системи
Методологічне підґрунтя	Теорія раціонального вибору	Теорії політичної культури, політичної соціалізації, соціального капіталу
Взаємодія з міжособистісною довірою	Співіснують паралельно	Довіра до політичних інститутів – проекція міжособистісної довіри
Вік індивіда, в якому формується довіра до політичних інститутів	Старший вік	Ранній вік
Взаємозв'язок з успішною діяльністю політичних інститутів	Довіра до політичних інститутів – наслідок успішної діяльності політичних інститутів	Довіра до політичних інститутів – передумова успішної діяльності політичних інститутів

У нашому розумінні самі різні чинники довіри до політичних інститутів – як ендогенні, так і екзогенні – взаємодіють, взаємодоповнюють один одного, і за підсумками їх взаємодії визначається рівень довіри до політичних інститутів. У зв'язку з цим звернемось до теоретичного підходу, представники якого не обмежуються розглядом однієї групи факторів, а приділяють увагу як ендогенним, так і екзогенним факторам у своїх концепціях (У. Мішлер і Р. Роуз, Т. Тайлер, М. Уоррен, М. Хеттерінгтон). Спробуємо представити, як вони описують взаємодію цих факторів.

Отже, незважаючи на відмінності в природі ендогенних і екзогенних факторів, були зроблені досить вдалі спроби створення інтегрованих теорій, що об'єднують основні моменти інституційних та культурологічних

трактувань. Так, ряд дослідників розглядають довіру до політичних інститутів через синтез елементів інституційних та культурологічних теорій, трактують його як результуючу взаємодії ендогенних та екзогенних факторів.

Зокрема, спробу створення такої теорії зробили У. Мішлер (W. Mishler) і Р. Роуз (R. Rose). Вони не ставили перед собою мету об'єднати макро- і мікрокультурологічні теорії з макро- і мікроінституційними, так як не підтримують положення макрокультурологічної теорії. У. Мішлер і Р. Роуз дотримуються думки про те, що як рання соціалізація (мікрокультурологічний підхід), так і індивідуальні оцінки діяльності уряду (мікроінституційний підхід) можуть впливати на довіру до політичних інститутів, а також існують відмінності в рівні довіри до політичних інститутів серед різних країн (макроінституційний підхід). Їх думка ґрунтується на даних емпіричних досліджень, проведених наприкінці 90-х рр. ХХ століття [75, 188, 201].

У. Мішлер і Р. Роуз підкреслюють загальний елемент в культурологічних та інституційних трактуваннях детермінант довіри до політичних інститутів, який полягає в тому, що довіра формується за рахунок досвіду, набутого індивідом. Різниця між даними підходами полягає в тому, на якому життєвому етапі людина набуває досвіду, який відіб'ється на рівні довіри до політичних інститутів. Так, культурологічні теорії підкреслюють важливість раннього життєвого досвіду соціалізації, а інституційні – більш пізньої соціальної адаптації та досвіду усвідомлення результатів функціонування політичних інститутів. Обидва ці підходи, на думку авторів, логічно об'єднати в один, який вони позначили як «модель довічного навчання» [201, р. 34]. Згідно з їхнім підходом, індивід набуває відповідний досвід все життя: спочатку формується міжособистісна довіра як «результат раннього, дополітичного досвіду і, відповідно, може проектуватися на політичні інститути» [201, р. 37], як постулюють культурологічні теорії; потім у відповідності до інституційних теорій така початкова довіра / недовіра до політичних інститутів може бути посилена або послаблена

залежно від того, якою мірою первинні настанови підтверджуються або спростовуються наступним життєвим досвідом особистості, її свідомими оцінками результатів діяльності політичних інститутів або їх представників.

М. Уоррен, у своїй спробі об'єднати два підходи, виділяє два типи довіри до політичних інститутів – довіра першого і другого порядку. Громадяни довіряють уряду та / або політичному лідерові тоді, коли вважають, що ті діють відповідно до бажаної програмою дії, що відповідає їхнім інтересам [225, 226]. М. Уоррен такий тип довіри називає політичною довірою першого порядку, або інкапсульованою довірою (термінологія Р. Хардіна): довіра першого порядку припускає існування довіри для А (громадян), коли він делегує Б (політичному інституту або лідеру) контроль над С (реалізацією програми), де присутній інтерес А. А зацікавлений довіряти Б, якщо він знає, що його інтереси включені (інкапсульовані) в інтереси Б, тобто політичний інститут або лідер теж зацікавлений діяти у відповідності до заявленої програми. Тим самим, «Б викликає довіру тою мірою, наскільки він відстоює інтереси А» [177, р.24-26].

Також М. Уоррен стверджує, що довіра першого порядку, або інкапсульована довіра до політичних інститутів, що заснована на максимізації власних інтересів, не є достатньою для виникнення справжньої довіри до політичних інститутів. За словами М. Уоррена [226], раціональна довіра до політичних інститутів залежить від іншого, не менш, якщо не більш важливого типу довіри, а саме психологічної довіри до політичних інститутів, або політичної довіри другого порядку (яка в літературі позначається як моральна, розширена довіра до політичних інститутів).

В цілому М. Уоррен виділяє три можливі підходи до довіри політичним інститутам: неоконсервативний, теорія раціонального вибору і деліберативний. Ці підходи відрізняються один від одного тим, яка природа факторів довіри до політичних інститутів закладена у якості основи аналізу – вони пов'язані з культурою, з раціональним відстеженням ризиків індивідами або з дискурсивними процесами відповідно. Дані підходи ґрунтуються

відповідно на напрацюваннях неоконсерватизму (скорочення вимог, що пред'являються державі, для підтримки соціальної та економічної форм організації), традиційного лібералізму (відстеження діяльності держави на предмет відповідності власним інтересам) і деліберативної демократії (управління економічною і політичною системами деліберативною громадськістю).

Неоконсервативний підхід, з точки зору М. Уоррена, не є кращим для пояснення довіри до політичних інститутів, оскільки розглядає довіру виключно як результат спільних моральних характеристик, сформованих традиційними добровільними організаціями. В рамках даного підходу неможливо концептуалізувати вразливі місця та потенційні владні відносини, які стосуються довіри, що означає неможливість відокремити довіру, яку засновано на етиці, від такої, яка на етиці не ґрунтується. Також неоконсервативний підхід відкидає можливість впливу правових і політичних інститутів на формування довіри. В рамках даного підходу, на думку М. Уоррена, багато проблем, що стосуються довіри до політичних інститутів, спочатку ігноруються.

М. Уоррен вважає, що більш ефективним, з точки зору трактування довіри до політичних інститутів, є другий підхід – теорія раціонального вибору – не з причини адекватності методології раціонального вибору для пояснення соціальної реальності, а тому, що в рамках теорії раціонального вибору особливий акцент робиться на ризиках і нестійкості довіри, що набуває актуальності при розгляді довіри до політичних інститутів. Теорія раціонального вибору припускає можливість «передбачення» (про це ж говорить Р. Хардін, трактуючи довіру як «інкапсульований інтерес»), але, на думку М. Уоррена, важко передбачити результати діяльності політичних інститутів і їх представників, тому цей підхід також визнається ним як не найоптимальніший.

Найбільш оптимальним підходом до пояснення джерел довіри до політичних інститутів М. Уоррену здається деліберативний, так як він

фокусується на генеративній природі політичних взаємодій. Даний підхід дозволяє міркувати над тим, як політичні інститути – за допомогою яких захисних механізмів і стимулів – можуть найкращим чином генерувати обґрунтовані відносини довіри серед людей, груп, а також по відношенню до уряду. Розгляд способів, за допомогою яких інститути зменшують ризики, які незмінно виникають у ситуації довіри, дозволяє, на думку М. Уоррена, побачити, як обґрунтована довіра та її переваги можуть бути створені, розширені і захищені [226].

М. Хеттерінгтон також по праву вважається прихильником інтегративного підходу, згідно з яким одночасно беруться до уваги як ендогенні, так і екзогенні фактори довіри до політичних інститутів. Він визначає довіру до політичних інститутів через ступінь сприйняття держави як продукуючої результати, що відповідають очікуванням людей [153, 217]. На перший погляд в даному випадку мова йде про суто прагматичну оцінку, пов'язану з тим, що люди думають про діяльність уряду в певний проміжок часу, враховуючи в першу чергу економічні результати, але насправді вони є тільки частиною того, чим керуються громадяни при оцінці уряду в цілому. Ключове слово у визначенні М. Хеттерінгтона – сприйняття, яке в свою чергу формується під впливом екзогенних факторів. На думку автора, довіра до політичних інститутів може виходити за межі безпосередньо власних інтересів. У роботах М. Хеттерінгтона йдеться про те, що сама по собі довіра до уряду стала важливою і незалежною умовою підтримки державної політики, навіть більш важливою, ніж відповідність власних інтересів політичному курсу, що реалізується [183, 184].

Поряд з У. Мішлером і Р. Роузом, М. Уорреном і М. Хеттерінгтоном довіра до політичних інститутів як результат взаємодії, взаємодоповнення ендогенних і екзогенних факторів розглядається і Т. Тайлером [128]. Він, аналізуючи довіру до державної системи управління, виділяє два типи довіри – інструментальну і соціальну. Перша, згідно з його точки зору, пов'язана зі зниженням ризиків і витрат для діючих акторів. У цьому випадку важливі

очікування акторів, відповідно до яких винагороджується бажана поведінка. Соціальна довіра базується на спільних цінностях і ідентичностях; її формування вимагає створення і підтримки певної спільноти, що продукує довіру. При цьому Т. Тайлер підкреслює, що обидва типи довіри можуть співіснувати в часі і просторі [219, р.287-288].

Розгляд феномену довіри до політичних інститутів з боку його витоків дозволяє нам глибше пізнати сутність цього явища. З нашої точки зору, для наближення до суті феномену довіри до політичних інститутів необхідно згадати визначення, сформульоване нами в першому розділі роботи, і розширити його за рахунок включення як ендогенних, так і екзогенних факторів. Отже, довіра до політичного інституту – це набір оціночних орієнтацій громадян, сформований в результаті зіставлення громадянами фактичної ситуації та їх очікувань, що стосуються результатів функціонування даного інституту і правил його функціонування. Розкриття визначення дозволить нам розглянути джерела довіри до політичних інститутів, детермінанти її походження.

Довіра до політичних інститутів являє собою набір оціночних орієнтацій громадян стосовно інститутів [197, 217], обумовлений двома групами факторів – ендогенними і екзогенними в різному співвідношенні, залежно від авторського підходу. Так, на думку одних дослідників, рівень довіри до політичних інститутів у суспільстві є прямим наслідком оцінки громадянами діяльності політичних інститутів та їх представників. Рівень довіри до політичних інститутів варіює залежно від оцінки здатності уряду вирішувати проблеми, які найбільшою мірою актуальні для громадян. Ступінь довіри чи недовіри також залежить від поширення позитивної або негативної інформації про уряд, оцінки особистісних характеристик представників політичних інститутів. Також факторами, що впливають на рівень довіри до політичних інститутів, є оцінки стану економіки країни та політичної ситуації в ній [150].

На думку інших дослідників, довіра до політичних інститутів формується не тільки і не стільки на підставі оцінок діяльності політичних інститутів та їх представників (раціональна складова), а скоріше за рахунок афективної (ірраціональної) складової, яка, зокрема, може виявлятися в необґрунтованій переконаності громадян у компетентності, чесності тих чи інших політичних діячів, не підкріплених оптимістичними очікуваннями щодо намірів і мотивів політичних фігур [150, 156, 203, 204], в основі яких лежать усталені культурні традиції і норми, індивідуальні настанови, цінності, переконання, а також соціально-демографічні характеристики громадян, такі як вік, національність, освіта, матеріальне становище, а також стать [143].

Таким чином, розглядаючи фактори довіри, ми дослідили теоретичні підходи до трактування феномена довіри до політичних інститутів, структурувавши їх з використанням методу типологізації. Як зазначає В. Резник, теоретична типологізація передбачає не тільки виділення типів на підставі теоретично обґрунтованих критеріїв, а й емпіричну перевірку отриманої теоретичної типології в конкретних дослідженнях [106, с.228]. У зв'язку з цим наступним кроком буде дослідження факторів довіри до політичних інститутів в Україні на емпіричному рівні з урахуванням наявних теоретичних напрацювань. При цьому відзначимо, що в даній роботі ми навмисно не представляємо результати описового аналізу даних з проблеми довіри до політичних інститутів в Україні, оскільки вони досить повно представлені в науковому дискурсі, зокрема в статтях за участю автора [61, 62, 63] і не тільки [160].

Наступним кроком дослідження довіри до політичних інститутів є звернення до емпіричних даних з метою верифікації теоретичних уявлень щодо факторів її формування та перевірка двох гіпотез:

- 1) довіра до політичних інститутів в Україні обумовлена сукупним впливом ендогенних і екзогенних факторів з перевагою перших;

2) довіра до політичних інститутів в Україні слабо корелює з генералізованою довірою.

Перевірці даних гіпотез присвячено наступні підрозділи.

3.2 Ендогенні та екзогенні фактори довіри до політичних інститутів в Україні

Список можливих факторів довіри до політичних інститутів вельми великий. Ми не ставимо перед собою мету розглянути вплив абсолютно всіх факторів на рівень довіри до політичних інститутів в Україні, адже це забрало б занадто багато ресурсів. Наше завдання полягає в дослідженні основних факторів, які найбільше обумовлюють коливання довіри до політичних інститутів в Україні. Підкреслимо, що здійснений вище аналіз евристичного потенціалу теорій середнього рівня, що описують феномен довіри до політичних інститутів, сприяв виокремленню її базисних факторів. Проте на цьому науковий пошук не може бути зупиненим, він потребує перенесення теоретично позначених факторів в емпіричну площину та верифікації теоретичних уявлень за рахунок аналізу соціологічних даних. Відповідно до зазначеного виникає потреба перейти від рівня теоретичних конструктів до рівня конкретних змінних-індикаторів та вивчення їх впливу на змінну «Довіра до політичних інститутів».

Нагадаємо, що політичні інститути ми тлумачимо у вузькому сенсі, а саме як урядові інститути, до яких відносяться:

- на національному рівні – інститути президентства, уряду, парламентаризму, політичних партій;
- на регіональному рівні – інститути місцевого самоврядування, які представлені керівництвом краю / області та керівництвом конкретного населеного пункту.

Змінна «Довіра до політичних інститутів» являє собою інтегральний індекс, розрахований на підставі відповідей респондентів на блок запитань

стосовно їх ставлення до зазначених вище п'яти урядових інститутів. Дані отримано в результаті відповідей респондентів на питання «Якою мірою Ви довіряєте... ? [далі наведено список політичних інститутів, ставлення до яких вимірюється]». В силу того, що ми здійснювали вторинний аналіз даних, зібраних різними організаціями з використанням неуніфікованого інструментарію, процедура побудови індексу дещо варіюється з метою перетворення наявних даних до форми, яка дозволяє здійснювати порівняння.

Побудова індексу довіри – не тривіальна процедура, яка базується як на теоретичних уподобаннях автора, так і на наявних емпіричних даних та методах статистики. Ми побудували індекс довіри до політичних інститутів, який інтегрує в собі дані, що характеризують довіру п'яти представленим вище політичним інститутам. Побудований індекс може набувати значення від -1 до +1, де «-1» характеризує повну недовіру представленої сукупності політичних інститутів, а «+1» – повну довіру, відповідно значення «0» характеризує нейтральне ставлення.

Розглянемо етапи побудови індексу довіри до політичних інститутів. На першому етапі кожна з наявних п'яти змінних (довіра до президента, парламенту, уряду, політичних партій, місцевих органів влади) була перерахована:

а) якщо шкала чотирибальна, де «1» – «Безумовно, не довіряєте», а «4» – «Напевно, довіряєте», то за формулою:

$$i = 2/3 \times (X-1)-1,$$

де i – індекс довіри до політичного інституту, X – числове значення за шкалою від 1 до 4, відповідне обраній респондентом позиції («1» – «Безумовно, не довіряєте», «4» – «Напевно, довіряєте»).

У перерахунку враховувалися лише змістовні позиції (позиція «Важко відповісти» була перекодована в системні пропущені значення).

б) якщо шкала десятибальна, де «1» – «Абсолютна недовіра», а «10» – «Повна довіра», то за формулою:

$$i = 2/9 \times (X-1)-1,$$

де i – індекс довіри політичного інституту, X – числове значення за шкалою від «1» до «10», відповідне обраній респондентом позиції.

У перерахунку враховувалися лише змістовні позиції (позиції «Важко відповісти» і «Відмова відповідати» були перекодовані в системні пропущені значення).

На другому етапі був сконструйований єдиний індекс, який агрегує рівень довіри до всіх п'яти політичних інститутів. Він був розрахований як середнє значення від рівня довіри п'яти політичним інститутам, де внесок всіх п'яти змінних розглядався як рівнозначний.

Індекс для сукупної довіри до політичних інститутів був розрахований за такою формулою:

$$I = (i_1 + i_2 + i_3 + i_4 + i_5) / 5,$$

де I – сукупний індекс довіри до політичних інститутів, i_1 – індекс довіри президенту країни, i_2 – індекс довіри уряду, i_3 – індекс довіри парламенту, i_4 – індекс довіри главі виконавчої влади області, i_5 – індекс довіри політичним партіям.

Побудований коефіцієнт може варіювати від -1 до +1. Чим ближче до -1, тим меншою мірою довіряють (за первісною шкалою ближче до «1»), чим ближче до +1, тим більшою мірою довіряють, 0 – нейтральна позиція.

Розглянемо питання надійності запропонованого нами індексу довіри до політичних інститутів, адже дослідник повинен бути уважним до своїх інструментів, без перевірки надійності результати дослідження з використанням нових інструментів не будуть реплікуватись, а здатність до відтворення результатів є фундаментальною в науковому методі.

Відомо, що найбільш поширеним засобом перевірки надійності нового інструментарію є метод альфа Кронбаха, який зазвичай застосовують для перевірки внутрішньої узгодженості розробленого показника.

У методі Кронбаха порівнюється розкид кожного елемента із загальним розкидом всієї шкали (в нашому випадку – кожного питання анкети з

індексом довіри до політичних інститутів). Якщо розкид результатів тесту менше, ніж розкид результатів для кожного окремого питання, то кожне окреме питання спрямовано на дослідження одного і того ж феномену (властивості або явища). Вони виробляють значення, які можна вважати істинним. Якщо таке значення виробити не можна, то виходить випадковий розкид при відповіді на питання, інструментарій не надійний і коефіцієнт альфа Кронбаха буде приймати значення близькі до 0. Якщо ж всі питання вимірюють одну і ту ж ознаку, то інструментарій надійний і коефіцієнт альфа Кронбаха в цьому випадку буде близьким до 1, при цьому значення альфа Кронбаха більші за 0,8 прийнято вважати показниками доброї узгодженості, значення більші за 0,9 – дуже доброї узгодженості

Перевірка надійності індексу довіри до політичних інститутів за допомогою методу Кронбаха показала досить високу надійність (всі значення більш, ніж 0,8).

Надалі індекс довіри до політичних інститутів ми використовували в якості залежної змінної в регресійному аналізі, який застосовано для виявлення впливу потенційних (теоретично обґрунтованих) ендогенних і екзогенних факторів, які увійшли до моделі в якості незалежних змінних (предикторів).

Підкреслимо, що за результатами всіх аналізованих нами досліджень (на всіх масивах) рівень довіри до політичних інститутів розраховувався на основі п'яти головних державних інститутів, що перелічені вище. Такі соціальні інститути, як суди, армія, правоохоронні органи, церква, газети, телебачення і радіо, неурядові організації, профспілки тощо навмисно не було включено до аналізу з метою усунення ефекту мультиколінеарності, який значно деформує результати прогнозування, що здійснюється за допомогою регресійної моделі.

Природа взаємозв'язку змінних, за допомогою яких вимірюється довіра до соціальних інститутів, вимагає додаткового аналізу, який не є метою даного дослідження. Однак нами було виявлено, що однією зі змінних, які

опосередковують їх взаємодію, є вік респондента – наприклад, при аналізі масиву НІТТ ця змінна з'являється в процесі регресійного аналізу як значуща, якщо в число предикторів включити блок довіри до всіх соціальних інститутів, а не тільки до означених вище п'яти політичних інститутів.

Перш ніж звернутися до результатів регресійного аналізу, зазначимо, що цей метод дозволяє використовувати будь-яку кількість предикторів (незалежних змінних), проте присутність великої кількості незалежних змінних є недоцільною, як з точки зору інтерпретації результатів, так й можливості прояву ефектів мультиколінеарності. Цим обумовлено реалізацію регресійного аналізу в три етапи.

На першому етапі в якості предикторів виступають потенційні ендогенні фактори, що надає змогу виявити серед них найбільш впливові, тобто такі, що дійсно (не тільки теоретично) є детермінантами довіри до політичних інститутів в Україні.

На другому етапі залежна змінна «Довіра до політичних інститутів» вивчається крізь призму екзогенних факторів (процедура пошуку не змінюється, іншим стає лише набір предикторів), що дозволяє знайти екзогенні детермінанти довіри до політичних інститутів.

На третьому, заключному, етапі в якості предикторів беруться найбільш істотні за ступенем впливу ендогенні та екзогенні фактори, які були виділені на попередніх двох етапах, що дає можливість дослідити феномен довіри до політичних інститутів з позицій інтегративного підходу, вийти за рамки обмежень як культурологічної, так і інституційної моделей.

Реалізація регресійного аналізу здійснена методом «покрокового включення», оскільки він дозволяє відстежувати ступінь значущості впливу змінних і за підсумками покрокового відбору відсікати предиктори, вплив яких не значущий (в якості рівня значущості застосовується значення 0,05). Так, з набору потенційних (теоретично обґрунтованих) ендогенних і екзогенних факторів покроково виокремлюється спершу той, що емпірично демонструє найбільшу кореляцію з залежною змінною «Довіра до

політичних інститутів». Далі з числа предикторів (потенційних факторів довіри до політичних інститутів), що залишилися, вибирається той, який має другий за значенням коефіцієнт кореляції (в регресійній моделі – стандартизований коефіцієнт β) і т.п. Процес продовжується до тих пір, поки не будуть обрані всі предиктори, які надають істотний вплив на залежну змінну. За допомогою цієї процедури ми отримуємо спочатку перелік ендогенних, потім екзогенних факторів, які статистично значуще впливають на змінну «Довіра до політичних інститутів» та будуть надалі задіяні при побудові підсумкової моделі (див. п.3.3).

Підкреслимо, що для верифікації дослідних гіпотез ми використовуємо шість масивів емпіричних даних, зібраних різними дослідницькими організаціями з середини 1990-х по початок 2010-х років у рамках міжнародних дослідницьких проектів. Дані шість масивів розбиті на дві групи, виходячи з подібності інструментарію дослідження.

До першої групи входять два дослідження, проведені в рамках проекту Eurasia Barometer під керівництвом професора Абердинського університету Крістіана Херпфера [163]. Польові роботи в Україні здійснювалися Східноукраїнським Фондом соціальних досліджень спільно з соціологічним факультетом Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Друга група досліджень, проведена з використанням однотипного інструментарію, включає в себе три хвилі WVS і одну хвилю EVS. На даний момент реалізовано 6 хвиль міжнародного дослідження World Values Survey (WVS), що охоплюють період з 1981 року по 2014. Україна брала участь у трьох хвилях дослідницького проекту – третій (1994-1998 рр., опитано 2811), п'ятій (2005-2009 рр., опитано 1000), шостій (2010-2014 рр., опитано 1500) [84]. У четвертій хвилі WVS (2000-2004) Україна не брала участі, але даний часовий проміжок ми можемо «закрити» третьою хвилею дослідження EVS (European Values Survey) (1999-2001) (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Коротка характеристика досліджень Eurasia Barometer в Україні

№	Назва дослідження та номер хвили	Роки	Кількість респондентів в Україні
1	Eurasia Barometer 1 чи LLH	2000-2004	2400
2	Eurasia Barometer 2 чи НІТТ	2009-2013	2000
3	WVS 3	1994-1998	2811
4	EVS 3	1999-2001	1195
5	WVS 5	2005-2009	1000
6	WVS 6	2010-2014	1500

Однією з задач дослідження є визначення потенційних факторів довіри до політичних інститутів, ґрунтуючись на аналізі теоретичних та емпіричних напрацювань у цій сфері. Так, до потенційних ендогенних факторів відносяться:

- 1) рівень політичної активності респондентів;
- 2) наявність політичних свобод;
- 3) оцінка політичних режимів;
- 4) бажана система правління (комуністична система, управління країною армією, монархія, сильний лідер при розпуску парламенту та скасуванні вільних виборів, демократія);
- 5) задоволеність функціонуванням основоположних державних механізмів (розвитком демократії в країні, розвитком економіки, системою освіти, системою охорони здоров'я; тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками; тим, як вирішуються питання регіонального рівня місцевими органами влади; системою соціального захисту в країні);
- 6) оцінка діяльності органів влади країни в динаміці (оцінка за п'ятибальною шкалою ситуації в радянський час, сьогодні і через 10 років);
- 7) членство в політичних партіях (дихотомічна змінна);
- 8) ступінь важливості політики в житті, інтерес до політики, частота відстеження політичних подій у ЗМІ.

Перелічені фактори знайшли своє відображення у однойменних змінних, закладених до 6 описаних вище масивів даних, що обумовлює можливість їх застосування при побудові регресійної моделі з метою емпіричного виокремлення актуальних факторів довіри до політичних інститутів в Україні.

У якості залежної змінної буде використано змінну, що являє собою індекс довіри до політичних інститутів, побудований на основі агрегації змінних, що відображають рівень довіри президенту, Кабінету Міністрів, Верховній Раді, політичним партіям та місцевим органам влади. Предикторами виступатимуть змінні, які уособлюють фактори довіри.

Регресійний аналіз емпіричних даних, отриманих в результаті дослідження LLH, продемонстрував, що з 27 попередньо закладених змінних (потенційних факторів) в модель увійшли 8. Зазначимо, що R-квадрат (коефіцієнт детермінації), який зазвичай використовується для оцінки результатів лінійної регресії, дорівнює 0,254. Це на рівні відсоткової оцінки означає, що частка залежної змінної, обумовленої сукупним впливом 8 предикторів, становить 25,4%. Це в свою чергу означає, що відмінності в значеннях змінної «Довіра до політичних інститутів» на 25,4% пояснюються відмінностями в значеннях незалежних змінних (і на 74,6% – факторами, не врахованими в рівнянні регресії). Зрозуміло, що цей результат демонструє неповноту моделі, обумовлену складністю досліджуваного феномену, який не описується лише ендогенними факторами. Проте навіть дослідження цих факторів довіри до політичних інститутів є цікавим з позицій наукового пошуку, оскільки дає можливість упорядкувати їх за ступенем значущості впливу.

Перш ніж переходити до інтерпретації підкреслимо наступне. По-перше, зазначимо, що для порівняння результатів впливу різних незалежних змінних (в нашому випадку – потенційних факторів довіри до політичних інститутів) на залежну змінну традиційно застосовують стандартизовані коефіцієнти регресії β , які мають певні інтерпретативні переваги, обумовлені

тим, що вони не мають одиниці виміру, тобто є безмірними. Завдяки цьому стає можливим порівняння стандартизованих регресійних коефіцієнтів між собою, що є необхідними при порівнянні інтенсивності впливу предикторів (факторів довіри до політичних інститутів) на незалежну змінну (довіру до політичних інститутів). По-друге, необхідно звертати увагу на не менш важливий показник – статистичну значущість стандартизованого коефіцієнту β , яка демонструє чи дійсно аналізований фактор впливає на залежну змінну (тільки після цього має сенс перш аналізувати значення β коефіцієнта).

Отже, звернемося до аналізу емпіричних даних. Регресійна модель, побудована за даними дослідження LLN, продемонструвала, що всі фактори-предиктори мають статистично значущі стандартизовані коефіцієнти ($p > 0,05$), тобто є можливість інтерпретувати відносний ступінь впливу кожного з факторів довіри до політичних інститутів. Як свідчать отримані дані, найбільший внесок робить змінна «Задоволеність тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками» ($\beta = -0,183$). Негативна кореляція свідчить про зворотний зв'язок, що цілком зрозуміло, тому що альтернативи зазначеної змінної закодвані за чотирибальною шкалою від «1» – «Безумовно, задоволений» до «4» – «Безумовно, не задоволений», а змінна критерій приймає значення від «1» – «Не довіряю» до «3» – «Довіряю». Другою за вкладом є змінна, що відображає ступінь згоди з твердженням «Я можу впливати на уряд країни» ($\beta = -0,152$). В даному випадку ми також маємо справу з негативною кореляцією. Зазначена змінна приймає значення за чотирибальною шкалою від «1» – «Згоден» до «4» – «Не згоден». Таким чином, на підставі регресійного аналізу можна стверджувати, що зі збільшенням ступеня згоди із твердженням підвищується рівень довіри до політичних інститутів (див. додаток А, табл. А.1).

За результатами реалізації регресійної моделі у масиві НІТТ з 27 попередньо закладених змінних були відібрані 10. Величина R-квадрат становить 0,315, таким чином, частка залежної змінної, обумовлена сукупним впливом 10 предикторів, становить 31,5%. Стандартизовані коефіцієнти

регресії β , є статистично значущими ($p > 0,05$). Як свідчать отримані дані, найбільший внесок дає змінна «Задоволеність тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками» ($\beta = -0,265$). Негативна кореляція свідчить про зворотній зв'язок, що цілком зрозуміло, тому що альтернативи зазначеної змінної закодовані за чотирибальною шкалою від «1» – «Безумовно, задоволений» до «4» – «Безумовно, не задоволений», а змінна-критерій приймає значення від «-1» – «Не довіряю» до «+1» – «Довіряю». Другою за значущістю є змінна «Як би Ви оцінили діяльність органів влади країни в радянський час?» ($\beta = 0,192$). В даному випадку ми маємо справу з позитивною кореляцією. Зазначена змінна набуває значення за п'ятибальною шкалою від «1» – найнижча оцінка до «5» – найвища оцінка. Таким чином, на підставі регресійного аналізу можна стверджувати, що з підвищенням оцінки діяльності політичних інститутів у радянський час підвищується рівень довіри до них і зараз (див. додаток А, табл. А.2).

З 19 попередньо закладених до регресійної моделі змінних (масив WVS 3) були відібрані 9. Частка залежної змінної, обумовлена сукупним впливом 9 предикторів, становить 13,8%. Значущість стандартизованого коефіцієнту β є нижчою за 0,05, що дозволяє інтерпретувати відносний ступінь впливу кожного з предикторів. Як свідчать отримані дані, найбільший внесок робить змінна «Задоволеність тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками» ($\beta = -0,182$). Негативна кореляція свідчить про зворотній зв'язок, що цілком зрозуміло, тому альтернативи зазначеної змінної закодовані за чотирибальною шкалою від «1» – «Безумовно, задоволений» до «4» – «Безумовно, не задоволений», а змінна-критерій приймає значення від «-1» – найменший ступінь довіри до «+1» – найбільший ступінь довіри до політичних інститутів. Другою за значущістю є змінна «Оцінка поточної політичної системи в країні» ($\beta = 0,171$). В даному випадку ми маємо справу з позитивною кореляцією. Зазначена змінна приймає значення за десятибальною шкалою від «1» – найнижча оцінка до «10» – найвища оцінка. Таким чином, на підставі регресійного аналізу можна стверджувати, що з

підвищенням оцінки політичної системи підвищується рівень довіри до політичних інститутів (див. додаток А, табл. А.3).

З 16 попередньо закладених змінних були відібрані 6 (масив EVS 3). Частка залежної змінної, обумовлена сукупним впливом 6 предикторів, становить 17,8%. Практично всі стандартизовані коефіцієнти регресії β є статистично значущими ($p > 0,05$), що дозволяє інтерпретувати відносний ступінь впливу кожного з предикторів, за винятком допустимості участі у несанкціонованих мітингах і страйках (рівень значущості $p < 0,05$). Як свідчать отримані дані, найбільший внесок робить змінна «Оцінка поточної політичної системи в країні» ($\beta = 0,267$). В даному випадку ми маємо справу з позитивною кореляцією. Зазначена змінна приймає значення за десятибальною шкалою від «1» – найнижча оцінка до «10» – найвища оцінка. Другою за значущістю є змінна «Задоволеність розвитком демократії в країні» ($\beta = -0,135$), закодована за чотирибальною шкалою, де «1» – Дуже задоволений, «4» – «Зовсім не задоволений». Таким чином, на підставі регресійного аналізу можна стверджувати, що з підвищенням оцінки поточної політичної системи підвищується рівень довіри до політичних інститутів і у міру підвищення оцінки розвитку демократії довіра також підвищується (див. додаток А, табл. А.4).

Регресійний аналіз, застосований до масиву даних WVS 5, свідчить про наявність 5 змінних, які значуще впливають на змінну «Довіра до політичних інститутів». Частка цієї залежної змінної, обумовлена сукупним впливом 5 предикторів, становить 8,7%. Як свідчать отримані дані, найбільший внесок вносить змінна «Як Ви оцінюєте мілітаристський режим як спосіб правління в країні?» ($\beta = -0,222$), що припускає один варіант відповіді за шкалою від «1» – «Дуже хороший» до «4» – «Дуже поганий». Негативна кореляція свідчить про те, що противники мілітаристського режиму правління більшою мірою схильні довіряти політичним інститутам, ніж її прихильники. Друга за значущістю є змінна «Як Ви оцінюєте режим, при якому рішення приймаються експертами, а не урядом, в якості способу правління в країні?»

($\beta = 0,104$). В даному випадку ми маємо справу з позитивною кореляцією, що свідчить про те, що прихильники «експертного» режиму правління більшою мірою схильні довіряти політичним інститутам, ніж її противники (див. додаток А, табл. А.5).

Останній із використаних нами масивів (WVS 6) продемонстрував наявність 5 ендогенних факторів, що вагомо впливають на змінну «Довіра до політичних інститутів» (всього у якості незалежних змінних було використано 19). Частка залежної змінної, обумовлена сукупним впливом 5 предикторів, становить 8,0%. Всі наявні в таблиці стандартизовані коефіцієнти регресії β є статистично значущими ($p > 0,05$), що дозволяє інтерпретувати відносний ступінь впливу кожного з предикторів. Як свідчать отримані дані, найбільший внесок робить змінна «Ступінь важливості в житті політики» ($\beta = -0,183$), закодована за шкалою від «1» – «Дуже важливо» до «4» – «Зовсім не важливо». Негативна кореляція свідчить про зворотний зв'язок, що говорить про те, що визнання політики як цінності в житті сприяє формуванню довіри до політичних інститутів. Другою за значущістю є змінна «Як Ви оцінюєте мілітаристський режим як спосіб правління в країні?» ($\beta = -0,148$), що припускає один варіант відповіді за шкалою від «1» – «Дуже хороший» до «4» – «Дуже поганий». Негативна кореляція свідчить про те, що противники мілітаристського режиму правління більшою мірою схильні довіряти політичним інститутам, ніж його прихильники (див. додаток А, табл. А.6).

Таким чином, аналіз впливу ендогенних факторів на ступінь довіри до політичних інститутів, здійснений за результатами 6-ти великомасштабних емпіричних досліджень, продемонстрував, з одного боку, їх вагомий вплив, з другого боку, неповноту їх пояснювальної сили. В зв'язку з чим виникає потреба в дослідженні екзогенних факторів та виділення з них найбільш впливових.

За результатами аналізу культурологічних теорій довіри було визначено, що потенційними екзогенними факторами довіри до політичних інститутів вважаються наступні:

- 1) соціально-демографічні характеристики опитаних (вік, освіта, матеріальне становище в динаміці (як змінилося за останні 10 років, яке зараз і яким буде через 5 років) (хороше / погане, краще / гірше);
- 2) ступінь задоволеності матеріальним становищем на сьогоднішній день;
- 3) психологічний стан респондентів, який визначається у відповідності до відповідей на питання про загальну задоволеність життям, віднесенням себе за «шкалою щастя» до тієї чи іншої позиції (від «1» – «Цілком нещасливий» до «10» – «Абсолютно щасливий»);
- 4) релігійна ідентичність (дихотомічна змінна);
- 5) ступінь генералізованої довіри респондентів (питання звучить наступним чином: «Якою мірою Ви згодні з твердженням, що більшості людей можна довіряти?»);
- 6) активність членства в громадських організаціях (дихотомічна змінна);
- 7) приналежність до релігійної конфесії (дихотомічна змінна);
- 8) стан економіки України в динаміці (оцінка за п'ятибальною шкалою ситуації за часів СРСР, сьогодні і через 10 років);
- 9) потреба в кардинальній зміні економічної системи.

Всі ці фактори закладені в інструментарій 6-ти досліджень, результати яких ми використовуємо, що обумовлює можливість застосування регресійного аналізу з метою виокремлення актуальних в Україні екзогенних факторів довіри до політичних інститутів.

Результати регресійного аналізу на масиві емпіричних даних дослідження LLH, коли в якості незалежних змінних виступали екзогенні фактори продемонстрували, що з 14 попередньо закладених змінних були відібрані 7. Величина R-квадрат становить 0,153, що означає, що 15,3%

дисперсії змінної «Довіра до політичних інститутів» обумовлена сукупним впливом 7 предикторів. Стандартизовані коефіцієнти регресії β , є статистично значущими ($p > 0,05$), що дозволяє інтерпретувати відносний ступінь впливу кожного з предикторів. Найбільший внесок вносить змінна «Оцінка стану економіки України через 10 років» ($\beta = 0,177$), закодована за п'ятибальною шкалою від «1» – найнижча оцінка до «5» – найвища оцінка. Так, згідно з отриманими даними, респонденти, які позитивніше оцінюють стан економіки через 10 років скоріше схильні довіряти політичним інститутам, ніж песимістично налаштовані опитані. Той факт, що саме ця змінна потрапила в рівняння регресії, є досить показовим. З нашої точки зору, це є непрямым посиленням на адресацію довіри в майбутнє, як свого роду «кредит довіри», який поширюється на майбутні економічні досягнення. Друга за значущістю змінна-предиктор, яка потрапила в рівняння регресії – «Вік» ($\beta = 0,171$). Так, згідно з отриманими даними, респонденти з віком схильні виражати більшу довіру до політичних інститутів. Далі йдуть «Ступінь генералізованої довіри», «Прогноз щодо стану матеріального благополуччя власної сім'ї через 5 років», «Оцінка поточного стану економіки», «Членство в громадських організаціях», «Самовизначення як щасливої/нещасливої людини» (див. додаток Б, табл. Б.1).

Результати регресійного аналізу, проведеного з аналогічним набором незалежних змінних, але на основі результатів дослідження НІТТ показали, що із 14 попередньо закладених змінних (які вважалися потенційними факторами довіри до політичних інститутів), актуальними виявилися лише 3: «Оцінка стану економіки через 10 років» ($\beta = 0,252$), «Оцінка стану економіки за часів СРСР» (0,180), «Рівень освіти респондента» (-0,162).

Як свідчить значення R-квадрат, 13,4% дисперсії змінної «Довіра до політичних інститутів» обумовлена сукупним впливом цих 3 предикторів. Згідно до отриманих даних, найбільший внесок вносить змінна «Оцінка стану економіки України через 10 років», тобто респонденти-оптимісти

скоріше схильні довіряти політичним інститутам, ніж песимістично налаштовані опитані (див. додаток Б, табл. Б.2).

Регресійна модель, де в якості предикторів ендогенні фактори та побудована за даними дослідження WVS 3, продемонструвала, що з 10 потенційних факторів актуальними виявилися 6, які обумовлюють лише 5,0% дисперсії змінної «Довіра до політичних інститутів» (сукупного індексу). При цьому найбільший внесок робить змінна «Генералізована довіра», закодована за допомогою дихотомічної шкали, де «1» означає згоду з твердженням «Більшості людей можна довіряти» ($\beta = 0,111$). Друга за значущістю змінна-предиктор, яка потрапила в рівняння регресії – «Задоволеність життям в цілому» ($\beta = 0,108$), закодована за десятибальною шкалою, де «1» – «Не задоволений», «10» – «Задоволений». Так, згідно з отриманими даними, респонденти, які більшою мірою задоволені своїм життям, також більш прихильно ставляться до політичних інститутів, наділяючи їх своєю довірою (див. додаток Б, табл. Б.3).

Результати регресійного аналізу, проведеного з набором незалежних змінних, що відносяться до екзогенних факторів (масив EVS 3), свідчать про те, що лише 3 фактори є актуальними (R-квадрат становить $= 0,041$). Як свідчать отримані дані, найбільший внесок дає змінна «Задоволеність життям в цілому» ($\beta = 0,163$), закодована за десятибальною шкалою від «1» – «Не задоволений» до «10» – «Задоволений». Так, згідно з отриманими даними, респонденти, які більшою мірою задоволені своїм життям, більш схильні довіряти політичним інститутам, ніж незадоволені своїм життям. Друга за значущістю змінна-предиктор, яка потрапила в рівняння регресії – «Вік» ($\beta = 0,128$). Так, згідно з отриманими даними, респонденти з віком мають більшу довіру до політичних інститутів (див. додаток Б, табл. Б.4).

Регресійний аналіз на прикладі масиву WVS 5 з метою виявлення актуальних екзогенних факторів дозволив виділити 3 з 10 спочатку закладених змінних. Для цієї моделі величина R-квадрат становить 0,017. Це означає те, що лише 1,7% дисперсії змінної «Довіра до політичних

інститутів» обумовлені сукупним впливом 3 предикторів, при цьому стандартизовані коефіцієнти регресії виділених змінних є статистично значущими ($p > 0,05$). Найбільший вплив оказує змінна «Вік» ($\beta = 0,095$). Друга за значущістю змінна-предиктор, яка потрапила в рівняння регресії, – «Задоволеність життям» ($\beta = 0,088$) (див. додаток Б, табл. Б.5).

За результатами регресійного аналізу, проведеного з набором незалежних змінних, що відносяться до екзогенних факторів (масив WVS 6), з 10 спочатку закладених змінних були відібрані 4, а відсоток дисперсії, обумовленої сукупним впливом цих предикторів становить 4,5%. Як свідчать отримані дані, найбільший внесок робить змінна «Шкала доходів» ($\beta = 0,177$), закодована за шкалою від «1» – найнижчий ступінь до «11» – найвищий ступінь (відзначається за самовизначенням респондента). Так, згідно з отриманими даними, респонденти, які суб'єктивно вище оцінюють рівень свого матеріального добробуту, більш схильні довіряти політичним інститутам, ніж ті, що вважають себе гірше забезпеченими. Другою за значущістю є змінна «Вік» ($\beta = 0,103$). Так, згідно з отриманими даними, респонденти з віком мають більшу довіру до політичних інститутів (див. додаток Б, табл. Б.6).

Підводячи підсумки, слід зазначити, що проведення регресійного аналізу дало можливість з множини теоретично обґрунтованих ендогенних факторів довіри до політичних інститутів виокремити ті, що є актуальними в Україні (див. додаток А):

- 1) ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки;
- 2) оцінка існуючої політичної системи;
- 3) ступінь задоволеності розвитком демократії в країні;
- 4) актуальна оцінка діяльності органів влади;
- 5) оцінка пересічними громадянами власної можливості впливати на уряд країни;
- 6) оцінка альтернативних щодо існуючої політичних систем;
- 7) ступінь важливості політики в житті людини.

До числа актуальних екзогенних факторів входять наступні (див. додаток Б):

- 1) прогноз щодо стану економіки країни та матеріального благополуччя власної сім'ї;
- 2) оцінка попереднього стану економіки;
- 3) оцінка поточного рівня власного матеріального становища;
- 4) ступінь генералізованої довіри;
- 5) вік;
- 6) рівень освіти респондента.

Аналіз багатого емпіричного матеріалу (шість великомасштабних досліджень, проведених протягом 2000 – 2014 рр.) дав нам можливість з множини потенційних ендогенних та екзогенних факторів довіри до політичних інститутів виявити ті, що є актуальними в Україні. Проте кожна з побудованих нами регресійних моделей не може вважатися повною (має обмежену описову силу) про що свідчать не дуже великі значення коефіцієнтів детермінації (R-квадрат). Чим це обумовлено? По-перше, наше прагнення здійснити аналіз феномену довіри до політичних інститутів у межах двох кардинально протилежних підходів (інституціонального та культурологічного) призвело до відповідного обмеження набору предикторів. По-друге, ми мали можливість використовувати лише ті індикатори, що були закладені в інструментарій. Однак, незважаючи на це побудована нами низка регресійних моделей дозволила побачити не тільки силу, а і слабкість інституціонального та культурологічного підходів, що обумовлює необхідність поєднання ендогенних та екзогенних факторів в єдиній моделі. Саме таке поєднання спроможне продемонструвати специфіку факторної зумовленості довіри до політичних інститутів в певних країнах та регіонах.

3.3. Особливості факторної зумовленості довіри до політичних інститутів в Україні

Виявлення особливостей факторної зумовленості довіри до політичних інститутів в Україні передбачає вирішення двох взаємопов'язаних завдань: 1) виокремлення з переліку ймовірних (теоретично обґрунтованих) чинників тих, що є актуальними в українських реаліях; 2) аналіз співвідношення впливу ендогенних та екзогенних факторів на коливання довіри до політичних інститутів в нашій країні.

Вирішення першого завдання частково було здійснено в попередньому розділі. Виокремлені актуальні ендогенні та екзогенні фактори певним чином вже висвітлили українську специфіку довіри до політичних інститутів. Проте ми вважаємо доцільним застосування інтегративного підходу що обумовлює необхідність поєднання всіх типів факторів в єдину модель. Оскільки використовуваний нами емпіричний матеріал складається із 6-ти масивів даних вирішення другого завдання передбачає аналіз 6-ти регресійних моделей, в кожній з яких одночасно використані як найбільш значущі ендогенні, так і найбільш значущі екзогенні фактори довіри до політичних інститутів в Україні, відібрані у попередньому підрозділі. Також підрозділ містить дані, що дозволяють остаточно верифікувати висунуті гіпотези.

Перш за все звернемось до нашої першої гіпотези, згідно з якою довіра до політичних інститутів в Україні обумовлена сукупним впливом ендогенних і екзогенних факторів з перевагою перших. Її верифікація буде виконана в два етапи. На першому етапі на основі результатів множинного регресійного аналізу з одночасним використанням найбільш значущих ендогенних та екзогенних факторів ми зможемо з'ясувати переважний внесок в оцінку залежної змінної з боку ендогенних або екзогенних факторів.

Другий етап перевірки гіпотези буде присвячено оцінці кількісних характеристик, що буде здійснено за допомогою визначення відсоткового

співвідношення обумовленості змінної «Довіра до політичних інститутів» ендogenousними та екзogenousними факторами) впливом ендogenousних і екзogenousних факторів за підсумками множинних регресійних моделей, при побудові яких буде використано одночасно обидві групи факторів довіри до політичних інститутів (як ендogenousні, так і екзogenousні).

Перша множинна регресійна модель з одночасним використанням найбільш значущих ендogenousних та екзogenousних факторів побудована за даними LLN (Eurasia Barometer 1). Вона продемонструвала, що найбільший внесок в оцінку залежної змінної вносить змінна «Задоволеність тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками» ($\beta = -0,249$). Друга за значущістю – згода / незгода з твердженням «Я можу впливати на уряд країни» ($\beta = -0,133$) (див. додаток В, табл. В.1). Таким чином, ми бачимо, що змінні, що вносять найбільш значущий внесок у визначення змінної «Довіра до політичних інститутів», є ендogenousними за своєю природою. Крім того частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендogenousними факторами, істотно вища від частки, обумовленої екзogenousними факторами – 25,4% проти 15,3%.

Результати регресійного аналізу ми доповнили кореляційним аналізом [19, 95, 123, 126, 140], який підтвердив отримані результати:

1. Найбільшою мірою в цілому по Україні рівень довіри до політичних інститутів залежить від задоволеності тим, як національний уряд справляється зі своїми обов'язками (значення коефіцієнта кореляції Спірмена становить $-0,402$). Ті респонденти, які задоволені тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками, виявляють більш високий рівень довіри до політичних інститутів.

2. На другому місці за інтенсивністю впливу на рівень довіри до політичних інститутів розташовуються 1) згода із твердженням «Я можу впливати на уряд країни» (коефіцієнт кореляції Спірмена $-0,276$). Чим більшою мірою респонденти згодні з цим твердженням, тим більше вони

довіряють політичним інститутам і 2) оцінка діяльності органів влади країни сьогодні (коефіцієнт кореляції Спірмена 0,288).

Що стосується впливу екзогенних факторів на довіру до політичних інститутів, значення коефіцієнта кореляції Спірмена між змінними «Довіра до політичних інститутів» і прогнозом щодо матеріального стану сім'ї через п'ять років становить -0,237 (чим позитивніший прогноз, тим вищий рівень довіри), між досліджуваною змінною і змінною «Якою мірою Ви згодні з думкою про те, що більшості людей можна довіряти?» – -0,187 (спостерігається дуже слабка кореляція, напрямок якої можна описати таким чином: з підвищенням рівня генералізованої довіри фіксується підвищення рівня довіри до політичних інститутів). Залежність змінної «Довіра до політичних інститутів» від змінної «Вік» може бути описана через коефіцієнт кореляції Пірсона – його значення становить 0,03, а рівень значущості перевищує 0,05, що свідчить про відсутність зв'язку між змінними.

Дані дослідження НІТТ (Eurasia Barometer 2) показали, що з 13 змінних в підсумкову модель мають бути включені 12. Найбільший внесок в оцінку залежної змінної, як і в попередньому випадку, вносить змінна «Задоволеність тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками» ($\beta = -0,285$), друга за значущістю – «Оцінка діяльності органів влади сьогодні» ($\beta = 0,194$) (див. додаток В, табл. В.2). Звернемо увагу на той факт, що перші дві по значущості змінні відносяться до ендогенних факторів, що свідчить на користь ендогенної зумовленості довіри до політичних інститутів. Частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендогенними факторами, істотно вища від частки, обумовленої екзогенними факторами – 31,5% проти 13,4%.

Кореляційний аналіз підтвердив виявлені тенденції:

1. Рівень довіри до політичних інститутів залежить від задоволеності тим, як національний уряд справляється зі своїми обов'язками (значення коефіцієнта кореляції Спірмена становить -0,457).

2. На другому місці за інтенсивністю впливу на рівень довіри до політичних інститутів розташовується оцінка діяльності органів влади країни сьогодні (коефіцієнт кореляції Спірмена дорівнює 0,313, тобто з підвищенням оцінки діяльності органів влади зростає рівень довіри до неї).

Що стосується впливу екзогенних факторів на довіру до політичних інститутів, значення коефіцієнта кореляції Спірмена між змінними «Довіра до політичних інститутів» і «Оцінка стану економіки в радянський час» становить 0,237, між досліджуваною змінною і змінною «Оцінка стану економіки через 10 років» дорівнює 0,239. З підвищенням оцінки стану економіки, навіть без урахування часової прив'язки, підвищується рівень довіри до політичних інститутів.

Примітним є те, що також спостерігається дуже слабка кореляція між рівнем довіри до політичних інститутів і рівнем генералізованої довіри (змінна «Якою мірою Ви згодні з твердженням, що більшості людей можна довіряти?») – значення коефіцієнта кореляції Спірмена становить 0,184.

Як вище ми зазначали, традиційно за допомогою питання: «Якою мірою Ви згодні з твердженням, що більшості людей можна довіряти?» вимірюється рівень генералізованої довіри в суспільстві, яка, у свою чергу, розглядається як одна з базових складових соціального капіталу. Таким чином, ми бачимо, що в Україні спостерігається дуже слабка залежність між генералізованою довірою і довірою до політичних інститутів, що служить підтвердженням нашої гіпотези, згідно з якою рівень довіри до політичних інститутів більшою мірою залежить від результатів роботи уряду, ніж від зовнішньої обумовленості, в тому числі рівня генералізованої довіри в суспільстві.

Дані дослідження WVS 3 свідчать про те, що з 15 змінних найзначущими виявилися 14. Найбільший внесок в оцінку залежної змінної вносить змінна «Задоволеність тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками» ($\beta = -0,178$). Другою за значущістю є змінна «Оцінка поточної політичної системи в країні» ($\beta = 0,168$) (див. додаток В, табл. В.3). Ми

можемо зазначити, що результати регресійного аналізу свідчать про підтвердження нашої гіпотези про першочергову обумовленість довіри до політичних інститутів ендogenous факторами. Про це говорять два факти: 1) частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендogenous факторами, істотно вища від частки, обумовленої екзogenous факторами –13,8% проти 5%; 2) у підсумковій регресійній моделі кількісно і якісно переважають змінні, що відносяться до ендogenous факторів.

Результати регресійного аналізу, ми доповнили кореляційним аналізом:

1. Найбільшою мірою в цілому по Україні рівень довіри до політичних інститутів залежить від задоволеності тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками (значення коефіцієнта кореляції Спірмена становить -0,318). Ті респонденти, які задоволені тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками, виявляють більш високий рівень довіри до політичних інститутів.

2. На другому місці за інтенсивністю впливу на рівень довіри до політичних інститутів розташовується оцінка поточної політичної системи в країні (коефіцієнт кореляції Спірмена 0,304). Чим вище респонденти оцінюють діючу систему, тим більше вони довіряють політичним інститутам.

Оцінка впливу екзogenous факторів на довіру до політичних інститутів також була підтверджена за допомогою застосування коефіцієнтів кореляції. Так, значення коефіцієнта кореляції Пірсона між змінними «Довіра до політичних інститутів» і «Вік» становить 0,104 (чим старший, тим вищий рівень довіри).

Значення коефіцієнта кореляції Спірмена між досліджуваною змінною і змінною «Якою мірою Ви згодні з думкою про те, що більшості людей можна довіряти?» складає 0,135 (спостерігається дуже слабка кореляція, яку можна описати так: з підвищенням рівня генералізованої довіри фіксується підвищення рівня довіри до політичних інститутів).

В підсумкову регресійну модель за масивом EVS 3 з 9 змінних були включені 5. Найбільший внесок в оцінку залежної змінної вносить змінна «Оцінка поточної політичної системи в країні» ($\beta = 0,250$). Друга за

значущістю – «Задоволеність розвитком демократії в країні» ($\beta = -0,187$). Таким чином, ми бачимо, що змінні, що роблять найбільш значущий внесок у визначення змінної «Довіра до політичних інститутів», є ендогенними за своєю природою (див. додаток В, табл. В.4). Частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендогенними факторами, істотно вища від частки, обумовленої екзогенними факторами – 17,8% проти 4,1%.

Ми можемо зазначити, що результати регресійного аналізу свідчать про підтвердження нашої гіпотези про першочергову обумовленість довіри до політичних інститутів ендогенними факторами. Про це говорять два факти: 1) частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендогенними факторами, істотно вища за частку, обумовлену екзогенними факторами –17,8% проти 4,1%; 2) у підсумковій регресійній моделі кількісно і якісно переважають змінні, що відносяться до ендогенних факторів.

Результати регресійного аналізу щодо впливу ендогенних факторів на довіру до політичних інститутів ми доповнили кореляційним аналізом:

1. Найбільшою мірою в цілому по Україні рівень довіри до політичних інститутів залежить від оцінки поточної політичної системи в країні (значення коефіцієнта кореляції Спірмена становить 0,346). Ті респонденти, які вище оцінюють діючу систему, виявляють більш високий рівень довіри до політичних інститутів.

2. На другому місці за інтенсивністю впливу на рівень довіри до політичних інститутів розташовується ступінь задоволеності розвитком демократії в країні (коефіцієнт кореляції Спірмена -0,281) Чим більшою мірою респонденти задоволені розвитком демократії, тим більше вони довіряють політичним інститутам.

Роль екзогенних факторів на довіру до політичних інститутів додатково описано за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона між змінними «Довіра до політичних інститутів» і змінною «Вік», значення якого становить 0,091 (зв'язок практично відсутній, але якщо спробувати описати її напрямком, то можна сказати, що чим старший, тим вищий рівень довіри). Значення

коефіцієнта кореляції Спірмена між досліджуваною змінною і змінною «Якою мірою Ви згодні з думкою про те, що більшості людей можна довіряти?» складає 0,12 (коефіцієнт є статистично не значущим, також не значущим є коефіцієнт хі-квадрат), що свідчить про відсутність взаємозв'язку між ознаками.

За масивом WVS 5 з 8 змінних в підсумкову модель були включені 7. Найбільший внесок в оцінку залежної змінної вносить змінна «Як Ви оцінюєте мілітаристський режим як спосіб правління в країні?» ($\beta = -0,223$), що припускає один варіант відповіді за шкалою від «1» – «Дуже хороший» до «4» – «Дуже поганий». Негативна кореляція свідчить про те, що противники мілітаристського режиму правління більшою мірою схильні довіряти політичним інститутам, ніж її прихильники. Другою за значущістю є змінна «Як Ви оцінюєте режим, при якому рішення приймаються експертами, а не урядом, в якості способу правління в країні?» ($\beta = 0,104$). В даному випадку ми маємо справу з позитивною кореляцією, що свідчить про те, що прихильники «експертного» режиму правління більшою мірою схильні довіряти політичним інститутам, ніж її противники (див. додаток В, табл. В.5). Частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендogenous факторами, істотно вища від частки, обумовленої екзогенними факторами – 8,7% проти 1,7%.

Ми можемо зазначити, що результати регресійного аналізу свідчать про підтвердження нашої гіпотези про першочергову обумовленість довіри до політичних інститутів ендogenous факторами. Про це говорять два факти: 1) частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендogenous факторами, істотно вища за частку, обумовлену екзогенними факторами – 8,7% проти 1,7%; 2) у підсумковій регресійній моделі кількісно і якісно переважають змінні, що відносяться до ендogenous факторів.

Результати регресійного аналізу ми доповнили кореляційним аналізом:

1. Найбільшою мірою в цілому по Україні рівень довіри до політичних інститутів корелює з оцінкою мілітаристського режиму як способу правління

в країні (значення коефіцієнта кореляції Спірмена становить $-0,270$). Як свідчать отримані дані, противники мілітаристського режиму скоріше схильні довіряти політичним інститутам, ніж його прихильники.

2. На другому місці за інтенсивністю кореляції зі ступенем довіри до політичних інститутів розташовується оцінка ступеня придатності для України режиму, при якому рішення приймаються експертами, а не урядом (коефіцієнт кореляції Спірмена дорівнює $0,124$). Прихильники такого режиму більшою мірою схильні довіряти політичним інститутам, ніж його противники.

Щодо впливу екзогенних факторів на довіру до політичних інститутів, значення коефіцієнта кореляції Спірмена між змінними «Довіра до політичних інститутів» і віком становить $0,076$ (зв'язок дуже слабкий, але, незважаючи на це, може бути охарактеризована так: чим старший респондент, тим швидше він буде довіряти політичним інститутам). Значення коефіцієнта кореляції Пірсона між змінними «Довіра до політичних інститутів» і «Вік» становить $0,065$ (коефіцієнт не значущий).

Звернемося до генералізованої довіри: значення коефіцієнта кореляції Спірмена між досліджуваною змінною і змінною «Якою мірою Ви згодні з думкою про те, що більшості людей можна довіряти?» складає $0,075$ (коефіцієнт не значущий, також статистично не значущим є коефіцієнт хі-квадрат), що свідчить про відсутність взаємозв'язку між ознаками.

Підсумкова регресійна модель, побудована за масивом WVS 6, містить значущих 8 змінних з 9 закладених спочатку. Найбільший внесок в оцінку залежної змінної робить змінна «Ступінь важливості в житті політики» ($\beta = -0,177$). Другою за значущістю є «Шкала доходів» ($\beta = 0,162$). При розгляді сукупності змінних, що потрапили в рівняння регресії, стає очевидним, що ендогенні за своєю природою змінні якісно і кількісно переважають над екзогенними (див. додаток В, табл. В.6). Частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендогенними факторами, істотно вища від частки, обумовленої екзогенними факторами – 8% проти 4,5%.

Ми можемо зазначити, що результати регресійного аналізу свідчать про підтвердження нашої гіпотези про першочерговість обумовленості довіри до політичних інститутів ендogenous факторами. Про це говорять два факти: 1) частка змінної «Довіра до політичних інститутів», обумовлена ендogenous факторами, істотно вища за частку, обумовлену екзogenous факторами – 8% проти 4,5%; 2) у підсумковій регресійній моделі кількісно і якісно переважають змінні, що відносяться до ендogenous факторів.

Результати регресійного аналізу, згідно з якими найбільший вплив на довіру до політичних інститутів надають ендogenous фактори, ми доповнили кореляційним аналізом:

1. Найбільшою мірою в цілому по Україні рівень довіри до політичних інститутів корелює зі ступенем важливості в житті респондента політики (значення коефіцієнта кореляції Спірмена становить $-0,205$). Ті респонденти, для яких політика важлива, більше схильні довіряти політичним інститутам, ніж ті, у житті яких політика відіграє незначну роль.

2. На другому місці за інтенсивністю впливу на рівень довіри до політичних інститутів розташовуються шкала доходів (коефіцієнт кореляції Спірмена $0,123$). Чим більш до забезпечених відносять себе респонденти, тим більшу довіру до політичних інститутів вони мають.

Відзначимо той факт, що даний випадок – перший, коли в першу двійку значущих чинників довіри до політичних інститутів потрапляють екзogenous фактори.

Також у підсумкове рівняння регресії потрапив такий екзogenous фактор, як рівень освіти (значення коефіцієнта кореляції Спірмена становить $-0,072$). Як свідчать отримані дані, зв'язок вкрай слабкий, однак якщо описувати його напрямок, то можна сказати, то з підвищенням рівня освіти падає рівень довіри до політичних інститутів.

Наведені вище дані дають нам змогу стверджувати, що в Україні пріоритет у формуванні довіри до політичних інститутів мають ендogenous

фактори, а не екзогенні, що в свою чергу, свідчить на користь підтвердження першої гіпотези.

Другий етап перевірки першої гіпотези, а саме, оцінка кількісних характеристик буде здійснений за допомогою визначення відсоткового співвідношення обумовленості змінної «Довіра до політичних інститутів» ендегенними та екзогенними факторами) впливом ендегенних і екзогенних факторів за підсумками множинних регресійних моделей, при побудові яких буде використано одночасно обидві групи факторів довіри до політичних інститутів (як ендегенні, так і екзогенні).

Нагадаємо, перша гіпотеза була сформульована таким чином: довіра до політичних інститутів в Україні обумовлена сукупним впливом ендегенних і екзогенних факторів з переважанням перших. У таблиці 3.3 представлені сукупні дані за використаними масивами, які служать підтвердженням висунутої гіпотези. Використовуючи розрахунки, можна приблизно розрахувати частку ендегенних і екзогенних факторів у формуванні довіри до політичних інститутів. Це співвідношення становить приблизно 2,4 до 1 відповідно.

Таблиця 3.3

Обумовленість залежної змінної «Довіра до політичних інститутів» впливом ендегенних і екзогенних факторів за підсумками множинного регресійного аналізу

№	Назва дослідження та номер хвили	Ендегенні фактори		Екзогенні фактори		Підсумкова регресія		
		Кількість відібраних предикторів	% залежної змінної	Кількість відібраних предикторів	% залежної змінної	Кількість закладених предикторів	Кількість відібраних предикторів	% залежної змінної
1	LLH	8	25,4	7	15,3	15	9	26,5
2	НІТТ	10	31,6	3	13,4	13	12	35,2
3	WVS 3	9	13,8	6	5	15	14	17,1
4	EVS 3	6	17,8	3	4,1	9	5	16,9
5	WVS 5	5	8,7	3	1,7	8	7	9,5
6	WVS 6	5	8	4	4,5	9	8	10,4
Середнє значення		7	17,55	4	7,33	12	9	19,27

Додатково для верифікації гіпотези було проведено кореляційний аналіз. Так, проаналізувавши зведену таблицю за значеннями коефіцієнтів кореляції між змінними «Довіра до політичних інститутів» і «Генералізована довіра» (див. табл. 3.4), можна стверджувати, що генералізована довіра практично не впливає на досліджувану змінну. Якщо статистична залежність між ознаками і присутня, то коефіцієнт кореляції набуває значення до 0,2 за модулем, що свідчить про дуже слабку кореляцію між ознаками [19, с. 257].

Верифікацію другої гіпотези дослідження, згідно з якою довіра до політичних інститутів в Україні слабо корелює з генералізованою довірою, здійснено за допомогою аналізу стандартизованих коефіцієнтів β , які було отримано в результаті побудови серії регресійних моделей, спрямованих на дослідження екзогенних факторів довіри до політичних інститутів. Окрім аналізу стандартизованих коефіцієнтів β також передбачається використання коефіцієнтів кореляції (Спірмена та в окремих випадках Пірсона) для дослідження зв'язку між змінною «Довіра до політичних інститутів» та змінною, що відтворює генералізовану довіру в суспільстві. Значення коефіцієнта кореляції Спірмена між досліджуваною змінною і змінною «Якою мірою Ви згодні з думкою про те, що більшості людей можна довіряти?» складає 0,092, що свідчить про вкрай слабкий зв'язок між ознаками.

Таблиця 3.4

Значення коефіцієнтів кореляції між змінними «Довіра до політичних інститутів» та «Генералізована довіра»

№	Назва дослідження та номер хвили	Альтернативи відповіді на питання «Чи згодні Ви з твердженням, що більшості людей можна довіряти?»	Значення коефіцієнта та кореляції Спірмена	Рівень значущості коефіцієнта кореляції
1	LLH	1–Згоден 4–Не згоден	-0,187	1%
2	НІТТ	1– Не можна довіряти 10–Можна довіряти	0,184	1%
3	WVS 3	1–Більшості людей можна довіряти 0–У відносинах з людьми слід проявляти обережність	0,135	1%
4	EVS 3	1–Більшості людей можна довіряти 0–У відносинах з людьми слід проявляти обережність	0,120	Не значущий. Коефіцієнт хі-квадрат теж не значущий
5	WVS 5	1–Більшості людей можна довіряти 0–У відносинах з людьми слід проявляти обережність	0,075	Не значущий. Коефіцієнт хі-квадрат теж не значущий
6	WVS 6	1–Більшості людей можна довіряти 0–У відносинах з людьми слід проявляти обережність	0,092	1%

У таблиці 3.5 представлений перелік факторів довіри до політичних інститутів в Україні, упорядкований у міру зниження ступеня впливу фактора. Список факторів збудований на підставі значень коефіцієнта кореляції Спірмена між фактором і змінною INGENERAL, що представляє собою індекс довіри до політичних інститутів.

Таблиця 3.5

**Фактори довіри до політичних інститутів в Україні
(упорядковані у міру зниження ступеня впливу фактора)**

Ендогенні фактори	Екзогенні фактори
1. Ступінь задоволеності тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками	1. Прогноз щодо стану економіки країни та матеріального благополуччя своєї сім'ї
2. Оцінка поточної політичної системи, а також ступінь задоволеності розвитком демократії в нашій країні	2. Оцінка стану економіки раніше
3. Оцінка діяльності органів влади сьогодні	3. Суб'єктивна оцінка рівня свого матеріального становища
4. Суб'єктивна думка щодо власної можливості впливати на уряд країни	4. Ступінь генералізованої довіри
5. Оцінка альтернативних політичних систем (зокрема, мілітаризму, «експертного правління»)	5. Вік
6. Ступінь важливості політики в житті	6. Рівень освіти

Нижче представлений список, що включає обидві групи факторів, упорядкований у міру зниження ступеня впливу фактора на рівень довіри до політичних інститутів.

1. Ступінь задоволеності тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками
2. Оцінка поточної політичної системи, а також ступінь задоволеності розвитком демократії в нашій країні
3. Оцінка діяльності органів влади сьогодні
4. Прогноз щодо стану економіки і матеріального благополуччя своєї сім'ї
5. Оцінка стану економіки раніше
6. Суб'єктивна оцінка рівня свого матеріального становища
7. Суб'єктивна думка щодо власної можливості впливати на уряд країни

8. Оцінка альтернативних політичних систем (зокрема, мілітаризму, «експертного правління»)
9. Ступінь генералізованої довіри
10. Вік
11. Ступінь важливості політики в життя
12. Рівень освіти

Висновки до розділу 3

У третьому розділі дисертаційної роботи ми розглянули довіру до політичних інститутів в дещо іншому ракурсі – з позиції детермінант її походження. На концептуальному рівні необхідність цього обумовлена потребою конкретизації дефініції довіри до політичних інститутів, яка була запропонована нами в першому розділі. Логіка наукового пізнання будь-якого феномену для його більш глибокого осмислення вимагає вивчення його витоків.

На сьогоднішній день в роботах, присвячених проблемі довіри до політичних інститутів, вона розглядається у двох площинах – теоретичній та практичній, і лише зрідка на перетині цих площин [див., наприклад, 175 і 176]. Теоретична включає опис проблеми довіри, виявлення факторів, які його здатні або зміцнити, або підірвати. Практичний рівень передбачає побудову індексу довіри до політичних інститутів і вивчення даного феномену з використанням емпіричних даних. У даному розділі на теоретичному рівні ми розглянули чинники довіри до політичних інститутів і деякі варіанти їх взаємодії, а також відстежили роль і взаємодію цих факторів на емпіричному рівні на прикладі сучасної України, аналізуючи дані, отримані в ході масових опитувань населення.

На підставі теоретичного та емпіричного аналізу феномену довіри до політичних інститутів були виділені дві групи факторів довіри до політичних інститутів – ендогенні та екзогенні. Використовуючи методологію

системного аналізу, їх можна схарактеризувати як внутрішні і зовнішні фактори стосовно системи «політичне поле». Перша група чинників визначається як «внутрішня» стосовно політичної системи і безпосередньо пов'язана з оцінкою функціонування політичних інститутів. Друга група факторів є «зовнішньою» щодо політичної системи і пов'язана з «позаполітичними» настановами, цінностями, нормами і традиціями. На першій групі факторів як детермінант довіри до політичних інститутів робиться акцент в інституційному теоретичному підході. На другій групі факторів – у культурологічному.

Необхідно відзначити що, поділ факторів довіри до політичних інститутів на ендогенні та екзогенні є скоріше теоретичним конструктом. У реальності різні фактори часто співіснують разом, доповнюючи один одного. Через процес взаємозв'язку і взаємодії основних факторів довіри до політичних інститутів – ендогенних і екзогенних – описується механізм формування довіри до політичних інститутів.

Представлена нами концептуальна модель довіри до політичних інститутів дозволяє виявити визначальні чинники довіри, ефекти яких складають від 10% до 35% від виявлених відмінностей рівня політичної довіри опитаних. Ендогенні фактори мають більш широкі можливості для пояснення відмінностей у ступені довіри до політичних інститутів (17,6%) у порівнянні з екзогенними факторами (7,3%). Указані значення являють собою міру сукупного впливу на рівень довіри до політичних інститутів з боку ендогенних і екзогенних факторів відповідно.

Використання системного підходу дозволило зробити висновок, що Україні притаманні наступні ендогенні та екзогенні фактори довіри до політичних інститутів. Найбільш значущими за ступенем впливу на довіру до політичних інститутів в Україні є такі ендогенні фактори: ступінь задоволеності тим, як уряд справляється зі своїми обов'язками, оцінка існуючої політичної системи, а також ступінь задоволеності розвитком демократії в країні, актуальна оцінка діяльності органів влади, оцінка

пересічними громадянами особистої можливості впливати на уряд країни, оцінка альтернативних щодо існуючої політичних систем (зокрема, мілітаризму, «експертного правління»), ступінь важливості політики в житті людини. Екзогенні фактори, у свою чергу, представлені такими: прогноз щодо стану економіки та матеріального благополуччя власної сім'ї, оцінка попереднього стану економіки, оцінка поточного рівня власного матеріального становища, ступінь генералізованої довіри, вік, рівень освіти респондента.

ВИСНОВКИ

Пошуки можливих теоретико-методологічних засад дослідження феномену довіри до політичних інститутів дозволили нам дійти висновку, що найефективнішими є неінституціональний та системний підходи. Застосування неінституціонального підходу дозволило розробити концептуальне визначення феномену довіри до політичних інститутів. Так, довіра до політичних інститутів визначається, з одного боку, як неформальний інститут, а з іншого – як набір нормативних та оціночних орієнтацій громадян щодо діяльності політичних інститутів та їхніх лідерів, сформований в результаті а) звичаїв, цінностей та норм певної соціальної групи, що хабітуалізуються протягом соціалізації, та б) раціонального та осмисленого вибору, заснованого на індивідуальній та колективній оцінці ефективності політичних інститутів, що формується за результатом зіставлення функціонування інститутів та діяльності лідерів з очікуваннями громадян, зокрема щодо реалізації їхніх інтересів. Таким чином, довіра до політичних інститутів має у підґрунті як ірраціональні, так і раціональні складові.

Найпоширенішу типологію довіри за об'єктом було доповнено типологією на основі типу суспільства: традиціоналістська (схильність персоніфікувати об'єкт довіри), модерністська (довіри до соціальної системи в цілому та соціальних інститутів зокрема) та постмодерністська довіри (специфічна диспозиція стосовно навколишнього світу, яка дозволяє мінімізувати ризики та небезпеки на психологічному рівні), а також типологією довіри за ступенем інституціоналізації в суспільстві, згідно з якою виокремлено інституціоналізовану та неінституціоналізовану довіру.

Окрім категорій, що позначають типи довіри на основі типу суспільства, до категорійно-понятійного апарату соціологічного дослідження довіри до політичних інститутів було введено категорії «неінституціоналізована довіра» та «неінституціоналізована недовіра», які

доповнюють концепт П. Штомпки щодо інституціоналізованої довіри та недовіри як рис тоталітарного/авторитарного та демократичного режимів відповідно. Визначено, що процес інституціоналізації довіри/недовіри цілеспрямовано здійснюється представниками влади. В цьому випадку довіра підтримується завдяки застосуванню формальних санкцій, що застосуються у випадку відмови надавати її владним інститутам. Неінституціоналізована довіра/недовіра є результатом діяльності громадянського суспільства та формується і підтримується завдяки спонтанній або внутрішньо організованій діяльності громадянського суспільства.

Доведено, що інституціоналізована довіра (характеристика недемократичного суспільства) веде до формування неінституціоналізованої недовіри, що, в свою чергу, викликає соціальну нестабільність у суспільстві. Інституціоналізована недовіра (риса демократичного суспільства) є передумовою формування неінституціоналізованої довіри, яка є основою соціальної стабільності в суспільстві.

Проведене автором дослідження дало можливість зробити висновки, що для українського суспільства характерна довіра змішаного типу, якій притаманні риси традиціоналістської, модерністської та постмодерністської довіри. Виявлено ознаки, що дали можливість обґрунтувати наявність в Україні процесу інституціоналізації недовіри (наприклад, критика владних інститутів та їхніх представників у межах тих чи інших громадських акцій у ЗМІ тощо), що відрізняє Україну від деяких інших країн колишнього СРСР, де сьогодні можна спостерігати інституціоналізацію довіри. Таким чином, Україна має базові передумови для формування довіри в суспільстві, яка, в свою чергу, є передумовою подолання існуючої соціально-політичної кризи. Але поки що, як свідчать результати загальнонаціональних досліджень, для України характерним є стабільно негативний баланс довіри до політичних інститутів (президент, парламент, уряд, політичні партії, місцеві органи влади). Протягом 20 років зафіксовано значні коливання рівня довіри та досліджено їх у контексті суспільно-політичних подій, притаманних як

звичайному перебігу подій (заплановані вибори президента, уряду, місцевих органів влади), так і тих, що вибиваються з буденності (Майдан, зміна статусу Криму, події на Донбасі). Так, зазвичай, рівень довіри до президента країни підвищується після виборів, та приблизно через півроку-рік спадає. Динаміка довіри Кабінету Міністрів та Верховній Раді тісно пов'язана з динамікою довіри президенту, але сам рівень у двох останніх випадках значно нижчий, ніж президенту. Рівень довіри місцевим органам влади нижчий рівня довіри президенту, Кабінету Міністрів та Верховній Раді і не залежить від виборів. Серед усіх політичних інститутів найнижчим є рівень довіри до політичних партій, який також не визначається виборами. Рівень довіри до політичних інститутів зазнає зниження в період політичних та економічних криз.

Системний підхід дозволив розмежувати фактори довіри до політичних інститутів (президента, парламенту, уряду, політичних партій та місцевих органів влади) за критерієм розташування стосовно політичної системи: виокремлено ендогенні та екзогенні фактори. За результатами дослідження виявлено наступні найбільш значущі фактори довіри до політичних інститутів в Україні: ступінь задоволеності тим, як працює уряд, оцінка існуючої в країні політичної системи, оцінка діяльності органів в цілому, прогноз щодо стану економіки і матеріального благополуччя своєї сім'ї, оцінка попереднього стану економіки, оцінка рівня свого матеріального становища у теперішній час та оцінка можливості впливати на уряд країни.

Побудовано концептуальну модель довіри до політичних інститутів в Україні, де у якості елементів виступають найбільш значущі фактори довіри та міститься відсоткове співвідношення значущості ендогенних та екзогенних факторів у визначенні довіри до політичних інститутів. Ендогенні фактори мають більш широкі можливості для пояснення відмінностей у ступені довіри до політичних інститутів (17,6%), у порівнянні з екзогенними факторами (7,3%). Таким чином, виявлено, що для України найбільш значущими у формуванні довіри до політичних інститутів є ендогенні

фактори (в першу чергу ступінь задоволеності роботою уряду та політичною системою), в той час як екзогенні фактори в Україні (насамперед економічні очікування щодо стану економіки країни та матеріального благополуччя власної сім'ї) відіграють меншу роль.

Указані значення являють собою міру сукупного впливу на рівень довіри до політичних інститутів з боку ендогенних і екзогенних факторів відповідно. Представлена автором концептуальна модель довіри до політичних інститутів дозволяє виявити визначальні фактори довіри, ефекти яких складають від 10% до 35% від виявлених відмінностей рівня політичної довіри опитаних.

За результатами роботи з первинними та вторинними соціологічними даними автором було проаналізовано проблему виміру довіри до політичних інститутів, а саме було виділено три аспекти зазначеної проблеми: 1) інтерпретативний, який актуалізується на етапі, що передує збору соціології інформації та проявляється зокрема у відсутності єдиного визначення довіри до політичних інститутів, різному розумінню довіри дослідником та респондентом, схильності респондентів персоніфікувати інститут; 2) інформаційний, що загострюється на етапі збору соціологічної інформації (у роботі розкривається за допомогою Хоторнського ефекту та ефекту Пігмаліона (Розенталя)); 3) аналітичний, який проявляється на етапі аналізу даних та виражається у тому числі в різномірності шкал вимірювання та специфічності методики побудови індексу довіри до політичних інститутів. Концептуалізація проблеми виміру довіри до політичних інститутів через виділення її аспектів може бути використана у соціологічних дослідженнях не лише довіри до політичних інститутів, а й інших соціальних явищ, адже в роботі описано як специфічні, так і універсальні аспекти проблеми виміру соціологічного феномену.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аберкромби Н. Социологический словарь / Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. ; пер. с англ. ; под ред. канд. социол. наук С. А. Ерофеева. – М. : Экономика, 1999. – С. 191–192.
2. Алексеева А. Ю. Концептуальные основы исследования феномена доверия: обзор основных подходов / А. Ю. Алексеева // Вестник Новосибирского государственного университета «Социально-экономические науки». – Том 4, Выпуск 1. – 2004. – Режим доступа: http://www.nsu.ru/exp/ref/Media:4ef1a2608846c8c01300028010_Alekseeva.pdf
3. Алексеева А. Уверенность, обобщенное доверие и межличностное доверие: критерии различения / Анастасия Алексеева // Социальная реальность : журнал социологических наблюдений и сообщений. – 2008. – № 7. – С. 85–98. – Режим доступа: <http://www.polit.ru//research/2008/12/17/trust.html>
4. Алексеева А. Ю. Феномен личностного доверия в ситуации институционального займа : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Соціальна структура, соціальні інститути та процеси” / А. Ю. Алексеева. – Новосибирск, 2007. – 24 с.
5. Алексеенкова Е. С. Взаимодействие социальных сетей и государства в итальянской политике XX в. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політич. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси (політичні науки)” / Е. С. Алексеенкова. – М., 2009. – 24 с.
6. Андрущенко Г. І. Розвиток соціологічної думки щодо визначення поняття «довіра» / Г. І. Андрущенко // Український соціум. – 2009. – №4. – С. 7–15.
7. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 376–644.
8. Баев П. А. Неоинституционализм в исследовании социального изменения // П. А. Баев // Культура и взрыв: социальные смыслы в эпоху перемен : тезисы II Всероссийской научной Интернет-конференции (г. Иркутск, 2010). –

Режим доступу: http://socio.my1.ru/load/2010/neoinstitutionalizm_v_issledovanii_socialnogo_izmenenija/1-1-0-41

9. Балакірева О. М. Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: березень 2007 р. / О. М. Балакірева, Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2007. – № 2(19). – С. 155–181.
10. Балакірева О. М. Суспільно-політичні настрої населення України: оцінки поточної ситуації, рівень довіри, електоральні орієнтації та показники громадської активності: березень 2014 р. / О. М. Балакірева, Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2014. – № 1. – С. 119–147.
11. Белянин А. В. Доверие в экономике и общественной жизни / А. В. Белянин, В. А. Зинченко. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2010. – 164 с.
12. Бекешкіна І. Е. Вибори – 2012: оцінки, мотивація, інформованість виборців / І. Е. Бекешкіна // Україна'2012: політичний портрет ; Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – 2012. – № 39. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/modules/pages/files/1378818259_2631.pdf
13. Бекешкіна І. Е. Довіра та оцінка діяльності як показники політичного успіху / І. Е. Бекешкіна // Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / [за ред. В. М. Ворони, А. О. Ручки]. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – С. 141–151.
14. Бистрицький Є. Націоналізм та легітимація посткомуністичної влади / Є. Бистрицький // Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств ; ред. кол.: В. Полохало (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, О. Дергачов, Дж. Мейс, М. Томенко та ін. – К. : Політ. думка, 1995. — С. 51-66.
15. Бистрицький Є. Державотворення в Україні: шляхи легітимації / Євген Бистрицький, Олег Білий // Політична думка. – 1996. – №1. – С. 11–23.
16. Бова А. А. Довіра до соціальних інститутів: крос-національні зіставлення / А. А. Бова // Соціальна психологія. – 2004. – № 2(4). – С. 90–99.
17. Бова А. А. Факторы доверия населения Украины к милиции / А. А. Бова // Философия и социальные науки. – 2013. – № 1. – С. 55-60.

18. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё ; пер. с фр. Г. А. Чередниченко ; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с. – Режим доступа: http://royallib.com/book/burde_per/sotsiologiya_politiki.html
19. Бююль А. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей / Ахим Бююль, Петер Цефель ; пер. с нем. – СПб. : ООО «ДиаСофтЮП», 2002. – 608 с.
20. Василенко И. А. Система политическая / И. А. Василенко // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М. : Мысль, 2000–2001. – Режим доступа (Интернет-версия издания): <http://iph.ras.ru/elib/2739.html>.
21. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер // Избранные произведения ; пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологич. мысль Запада).
22. Веблен Т. Теория праздного класса / Торстейн Веблен ; пер. с англ., вступ. ст. С. Г. Сорокиной ; общ. ред. В. В. Мотылевой. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
23. Висоцький О. Основні тенденції делегітимації політичної влади в сучасній Україні / О. Висоцький // Український соціум. – 2012. – №1(40). – С. 169–182.
24. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та тенденції змін / Олександр Вишняк // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. д. е. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАНУ. – 2010. – 636 с. – С. 24–39. – Режим доступа: http://i-soc.com.ua/institute/smonit_2010.pdf
25. Воронов В. В. Институциональное и межличностное доверие как индикатор здоровья современного общества / В. В. Воронов, Г. С. Ромашкин // *Economy and Management. Quarterly Journal of the Faculty of Management. Bialystok University of Technology (Poland)*. – 2011. – Volume 3. – No. 1. – С. 48–54.
26. Галкин А. А. Дефицит политического доверия и пути его преодоления / А. А. Галкин // *Власть*. – 1998. – № 11. – С. 24–29.

27. Гегедивш И. П. Доверие как социальный феномен / И. П. Гегедивш // Ломоносов – 2006 : сб. тезисов Междунар. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых. – М., 2006. – Т. 1. – С. 320–322.
28. Гидденс Э. Последствия современности / Энтони Гидденс ; пер. с англ. Г. К. Ольховикова, Д. А. Кибальчича ; вступ. статья Т. А. Дмитриева. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2011. – 352 с. – Серия: Образ общества.
29. Глушко И. В. Роль социального доверия в организации политического дискурса / И. В. Глушко // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2011. – № 1 (13). – Том 1. – Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. – С. 59–67.
30. Гоббс Т. Левиафан или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 123 с.
31. Головаха Є. І. Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки Українське суспільство 1992-2010 / Євген Головаха // Соціологічний моніторинг [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010. – С. 90–101.
32. Головаха Є. І. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007 рр. / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2008. – 133 с.
33. Государственная политика и управление : ученик : в 2 ч. / [Л. В. Сморгунов, А. П. Альгин, И. Н. Барыгин и др.] ; под ред. Л. В. Сморгунова. – Ч. 1: Концепции и проблемы государственной политики и управления. – М. : РОССПЭН, 2006. – 381 с.
34. Гоч Р. Довіра в економічних відносинах: огляд соціологічних інтерпретацій / Р. Гоч // Соціальні виміри суспільства : Збірник наукових праць. Випуск 1(12). – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 188–197.
35. Гоч Р. М. Чинники довіри в економічних відносинах сучасного українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук :

- спец. 22.00.03 - соціальні структури та соціальні відносини / Р. М. Гоч. – Київ, 2012. – 20 с.
36. Гоч Р. Факторы доверия: концептуализация и гипотезы / Р. Гоч // Социология: теория, методы, маркетинг : научно-теоретический журнал. – 2013. – № 23. – С. 45-72.
37. Гудков Л. «Доверие» в России: смысл, функции, структура / Лев Гудков // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – № 2(112). – 2012. – С. 8–47.
38. Давыденко В. А. Факторная структура параметров личностного и институционального доверия в современной России (опыт эмпирического анализа) / В. А. Давыденко, Г. С. Ромашкин // Terra Economicus. – Ростов-на-Дону : Южный федеральный университет. – 2010. – Том 8. – Выпуск 3. – С. 134–142.
39. Данкин Д. М. Доверие в пространстве и во времени как фактор стабильности общества / Д. М. Данкин // Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества ; отв. ред. А. Б. Купрейченко, И. В. Мерсиянова. – М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. – 564 с. – Глава 5. – С. 136–168.
40. Данкин Д. М. Проблема политического доверия в международных отношениях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політич. наук: спец. 23.00.04. “Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку” / Д. М. Данкин. – М., 2000. – 54 с.
41. Джонсон Дж. Экзистенциальные аспекты доверия / Джон Джонсон, Андрей Мельников // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 78–93.
42. Доверие в современной России (компаративистский подход к «социальным добродетелям») / [М. Сасаки, Ю. В. Латов, Г. Ф. Ромашкина, В. А. Давыденко] // Вопросы экономики. – 2010. – № 2. – С. 83–102.
43. Доверие как элемент социального капитала современной России (компаративистский анализ) / [М. Сасаки, В. А. Давыденко, Ю. В. Латов, Г. С. Ромашкин] // Мир России. – 2010. – Т. 19. – № 2. – С. 78–97.

44. Доверие милиции и латентная преступность: взгляды украинских и российских исследователей / [Ю.А. Свеженцева, В.А. Соболев, И.П. Рущенко и др.]; предисловие А. М. Бандурка. – Х. : Финарт, 2002. – 310 с.
45. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – М. : Наука, 1991 – 576 с. – Серия: Социологическое наследие.
46. Заболотная Г. М. Социально-политическое пространство региона: социологический анализ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Соціальна структура, соціальні інститути та процеси” / Г. М. Заболотная. – Тюмень, 2003. – 54 с.
47. Заболотная Г. М. Феномен доверия и его социальные функции / Г. М. Заболотная // Вестник РУДН, серия «Социология». – 2003. – №1(4). – С. 67–73.
48. Заславская Т. И. О роли социальной структуры в трансформации российского общества / Т. И. Заславская // Куда идет Россия? Власть, общество, личность ; ред.: Татьяна Ивановна Заславская. – М., 2000. – С. 222–235. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/text/19191726>
49. Заславская Т. И. Социальные результаты реформ и задачи социальной политики / Т. И. Заславская // Куда идет Россия? Трансформация социальной сферы и социальная политика ; ред.: Татьяна Ивановна Заславская. – М., 1998. – С. 3–15. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/text/19190876>
50. Заславская Т. И. Социальная структура России: главные направления перемен / Т. И. Заславская // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии ; ред.: Татьяна Ивановна Заславская. – М., 1997. – С. 168–176. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/text/19191521>
51. Звоновский В. Б. Индекс доверительной стратегии / В. Б. Звоновский // Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры: коллективная монография ; отв. ред. Петренко Е. С. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – С.109–126.
52. Звоновский В. Б. Повседневное межиндивидуальное безличное доверие как фактор хозяйственной деятельности / В. Б. Звоновский // Гражданское

- общество современной России. Социологические зарисовки с натуры : коллективная монография ; отв. ред. Петренко Е. С. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – С. 43–58.
53. Зиммель Г. Философия денег (фрагмент) / Георг Зиммель // Теория общества: сборник ; пер. с немецкого А. Филиппова ; под общ. ред. А. Филиппова. – М. : Канон-Пресс, 1999. – С. 309–383.
54. Козырева П. М. Доверие и его ресурсы в современной России / П. М. Козырева. – М. : Институт социологии РАН, 2011. – 172 с.
55. Козырева П. М. О границах политического доверия / П. М. Козырева, А. И. Смирнов // Власть. – 2014. – № 5. – С. 5–10.
56. Кокорхоева Д. С. Современные исследования институтов политической власти (сравнительный анализ теорий) / Д. С. Кокорхоева // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. Выпуск 14. – 2010. – №7 (78). – С. 208–217.
57. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
58. Крыштановский А. О. Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS: учеб. пособие для вузов / А. О. Крыштановский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 281, [3] с. – (Учебники Высшей школы экономики).
59. Кузина И. И. Доверие политическим институтам: сущность, детерминанты и украинский контекст / И. И. Кузина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Випуск 15. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 473–477.
60. Кузина И. И. Доверие политическим институтам: теоретические подходы к эмпирическому измерению / И. И. Кузина // Вісник Одеського національного університету. – 2010. – Том 15. – Випуск 14. Соціологія і політичні науки. – С. 67–75.

61. Кузина И. И. Уровень доверия политическим институтам (по результатам исследований в Украине, России, Беларуси и Молдове) / И. И. Кузина // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. Випуск 16. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 274–280.
62. Кузина И. И. Качество жизни в современной Украине: тенденции изменений в постсоветский период / В. С. Бакиров, А. И. Кизилев, К. А. Кизилова, И. И. Кузина // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. Випуск 17. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 259–270.
63. Кузина И. И. Доверие к социальным и политическим институтам: основные факторы формирования и тенденции изменения (по результатам международного научно-исследовательского проекта НІТТ-CIS) / А. И. Кизилев, К. А. Кизилова, И. И. Кузина // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. Випуск 18. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 218–226.
64. Кузина И. И. Факторы доверия политическим институтам: теоретические подходы и индикаторы / И. И. Кузина // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. – 2014. – Випуск 32. – № 2001. – С. 70–75.
65. Кузина И. И. Эндогенные и экзогенные факторы доверия к политическим институтам в Украине / И. И. Кузина // *Ежеквартальный научный журнал НИИ общественных и политических наук РФ «PolitBook»*. – 2014. – Випуск 4 «Национальная безопасность на постсоветском пространстве». – С. 158–177. – Режим доступа: http://j.politbook.ru/media/files/PolitBook2014_Issue_4.pdf
66. Купрейченко А. Б. Доверие и недоверие: содержание, соотношение, направленность / А. Б. Купрейченко, С. П. Табхарова // *Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества ; отв. ред. А. Б. Купрейченко, И. В. Мерсиянова*. – М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. – С. 58–89.

67. Куценко О. Д. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні / Ольга Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №3. – С. 65–79.
68. Кучабський О. Довіра до органів публічної влади як ключовий фактор ефективності системи державного управління / Олександр Кучабський, Сергій Погорелий // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – № 1(13). – Режим доступу: <http://kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2013-1/doc/2/07.pdf>
69. Латов Ю. В. Сравнительный анализ межличностного и институционального доверия как социального капитала России / Ю. В. Латов // Российское общество в современных цивилизационных процессах ; под ред. В. В. Козловского, Р. Г. Браславского. – СПб. : Интерсоцис, 2010. – С. 70–79. – Режим доступу: <http://www.civisbook.ru/files/File/Latov.pdf>
70. Левада Ю. А. Механизмы и функции общественного доверия / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – № 3. – С. 7–12.
71. Левада Ю. А. Факторы и фантомы общественного доверия (постэлекторальные размышления) / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – Изд-во ВЦИОМ. – 1996. – № 5. – С. 7–12.
72. Лисеенко Е. Динамика социально-политических настроений населения в современной Украине / Е. Лисеенко // Перспективы. – № 3(53). – Одесса, 2012. – С. 72-78.
73. Лисеенко Е. Политическая культура современного украинского общества / Е. Лисеенко // Актуальні проблеми філософії та соціології. – Випуск 1. – Одеса, 2014. – С. 80-85.
74. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк // Сочинения : В 3 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 137–405.
75. Лукин В. Н. Культурологическая и институциональная традиции в исследовании гражданского общества / В. Н. Лукин // CREDO. – 2005. – № 4. – Режим доступу: <http://credonew.ru/content/view/514/30/>

- 76.Лукин В. Н. Политическое доверие в современном гражданском обществе: культурологические и институциональные модели / В. Н. Лукин // CREDO. – 2005. – №3. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/500/30/>
- 77.Лукин В. Н. Модель культуры доверия П. Штомпки: профили рисков / В. Н. Лукин, Т. В. Мусиенко // CREDO. – 2005. – №2. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/669/33/>
- 78.Макеев С. А. Институционализация доверия как механизм интеграции украинского общества / С. А. Макеев // Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки. – 2003. – Т. 8, Вип. 9. – С. 31–41.
- 79.Малиш Л. О. Взаємозв'язки між рівнями довіри українців до певних груп соціальних інституцій / Л. О. Малиш // Наукові записки НаУКМА. – 2012. – Т. 135: Соціологічні науки. – С. 3–7.
- 80.Мартинюк І. О. Довіра як показник морально-психологічного стану суспільства / І. О. Мартинюк, Н. І. Соболева // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментарі науковців) ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. – С. 460–474.
- 81.Мартинюк І. О. Соціологія довіри в українських реаліях / І. Мартинюк, Н. Соболева // Соціальні виміри суспільства : збірник наукових праць. – Випуск 4 (15). – Київ, 2012. – С. 78-112.
- 82.Міщенко А. Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / А. Б. Міщенко. – Київ, 2010. – 24 с.
- 83.Мрочко М. Причини втрати та шляхи відновлення довіри до банківської системи України / М. Мрочко, Ю. Тихан // Формування ринкової економіки в Україні : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2009. – Вип. 19. – С. 379–386.
- 84.Мурадян Е. С. Сравнительные международные исследования и Украина: доступ к бесценному / Мурадян Е. С., Титарь И. А. // СОСІОпростір :

- междисциплинарный сборник научных работ по социологии и социальной работе. – 2010. – №1. – С. 143-155.
- 85.Наследов А. Д. IBM SPSS Statistics 20 и AMOS: профессиональный статистический анализ данных / А. Наследов. – СПб. : Питер, 2013. – 416 с.
- 86.Наследов А. Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А. Наследов. – СПб. : Питер, 2005. – 416 с.
- 87.Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учебное пособие / А. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
- 88.Никоненко Л. Проблема довіри у соціологічному вимірі / Л. Никоненко // Соціологія в ситуації соціальної невизначеності : тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 55.
- 89.Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Дуглас Норт ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. – М. : Фонд экономической книги, 1997. – 180 с. – (Современная институционально-эволюционная теория).
- 90.Олейник А. Н. «Жизнь по понятиям»: институциональный анализ повседневной жизни российского простого человека / А. Н. Олейник // Политические исследования. – 2001. – № 2. – С. 40–51. – Режим доступа: http://www.civisbook.ru/files/File/Oleinyk_2001_2.pdf
- 91.Панина Н. В. Образ жизни и психологическое состояние населения в условиях перехода от тоталитаризма к демократии / Панина Н. В. // Избранные труды по социологии : [в 3 т.] ; сост. и ред. Е. И. Головаха. – К. : Факт, 2008. – (Т. 2: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения. – С. 60–68).
- 92.Панина Н. В. Отношение к политике, властным структурам и политическим лидерам / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Избранные труды по социологии : [в 3 т.] ; сост., ред., вступ. статья Е. И. Головахи. – К. : Факт, 2012. – (Т. 3 :

Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия. – С. 7–20).

- 93.Паніотто В. І. Довіра соціальним інститутам / Володимир Паніотто, Наталя Харченко // КМІС Review. – № 4.– 06/2012. – С. 3–8.
- 94.Паніотто В. І. Чи є реальна різниця в соціологічних даних щодо рейтингів партій? (Методологічний коментар до двох опитувань) / Володимир Паніотто, Валерій Хмілько // КМІС Review. – № 4.– 06/2012. – С. 9–11.
- 95.Паніотто В. І. Статистичний аналіз соціологічних даних / В. І. Паніотто, В. С. Максименко, Н. М. Харченко. – К. : КМ Академія, 2004. – 270 с.
- 96.Паращевін М. А. Показники узагальненої довіри серед населення України / М. Паращевін // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Випуск 1(15). – Том 1. – Київ, 2014. – С. 133-140.
- 97.Паращевін М. А. Проблема розведення довіри зі спорідненими феноменами / М. А. Паращевін // Соціологія, політологія : наук. журнал. – К. : НАНУ, 2014. – № 1. – С. 58-62.
- 98.Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
- 99.Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы / С. В. Патрушев // Политическая наука. – 2001. – № 2. – С. 146–186.
100. Петрушина Т. О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен / Т. О. Петрушина. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. – 544 с.
101. Погорелий С. С. Довіра громадян до органів публічної влади як суспільно-політичний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління : спец. 25.00.02 “Механізми державного управління” / С. С. Погорелий. – Одеса, 2011. – 24 с.

102. Погоріла Н. Б. Довіра населення до політичних та публічних інституцій у порівняльному контексті / Н. Б. Погоріла // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 144–156.
103. Политическая наука: новые направления ; под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна ; научный редактор рус. изд. проф. Е. Б. Шестопап. – М. : Вече, 1999. – 816 с.
104. Проблемы и парадоксы анализа институционального доверия как элемента социального капитала современной России / [М. Сасаки, В. Давыденко, Ю. Латов и др.] // Journal of Institutional Studies (Журнал институциональных исследований). – Ростов-на-Дону : ООО «Гуманитарные перспективы», 2009. – Том 1. – № 1. – С. 20–35. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/problemy-i-paradoksy-analiza-institutsionalnogo-doveriya-kak-elementa-sotsialnogo-kapitala-sovremennoy-rossii>
105. Радаев В. В. Социология рынков: к формированию нового направления / В. В. Радаев. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 328 с.
106. Резнік В. Чинники довіри до влади як об'єкт теоретичної типологізації / В. Резнік // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. пр. ; [редкол. : М. Шульга (голов. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2012. – Вип. 4 (15). – С. 227–240.
107. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер ; 5-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с. – Серия : Мастера психологии.
108. Ромашкин Г. С. Доверие в российском обществе: экономико-социологический анализ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03. “Економічна соціологія та демографія” / Г. С. Ромашкин. – Тюмень, 2011. – 26 с.
109. Ромашкина Г. Ф. Сети межличностного и институционального доверия как ресурс неформальной экономики / Г. Ф. Ромашкина, Ю. П. Абдалова. – Тюмень : Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2005. – 21 с. – Режим доступа: http://tmnlib.ru/jirbis/files/upload/books/Romashkina_2.pdf

110. Свеженцева Ю. А. Доверительные взаимодействия как предмет социологического анализа / Ю. А. Свеженцева // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць*. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2000. – 319 с. – С. 66–69.
111. Свеженцева Ю. А. «Дилемма заключенного» как актуализация проблемы доверия в социологии / Ю. А. Свеженцева // *Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы»*. – 2000. – № 492. – С. 177-180.
112. Свеженцева Ю. А. Социологическое определение понятия «доверие» / Ю. А. Свеженцева // *Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы»*. – 2000. – № 462. – С. 137-140.
113. Свендсен Л. Философия страха / Ларс Свендсен ; пер. с норв. Н. В. Шинкаренко. – М. : Прогресс-традиция, 2010. – 288с.
114. Селигмен А. Проблема доверия / Адам Селигмен ; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
115. Скрипкина Т. П. Психология доверия / Т. П. Скрипкина. – М. : Академия, 2000. – 265 с.
116. Смит А. Теория нравственных чувств / Адам Смит. – М. : Республика, 1997. – 351 с.
117. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
118. Социология неформальных отношений: экономика, политика, культура / Коллективная монография под ред. В.А. Давыденко. – Тюмень : Тюменский государственный университет, кафедра экономической социологии, Изд-во «Вектор-Бук», 2005. – 240 с.

119. Стеценко Т. О. Довіра як складова соціального капіталу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 “Теорія та історія соціології” / Т. О. Стеценко. – Київ, 2013. – 20 с.
120. Стеценко Т. О. Проблеми вимірювання довіри в соціології / Т. О. Стеценко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2012. – Вип. 56. – С. 155–162. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/stapttp_2012_56_19.pdf
121. Стеценко Т. Проблема інтерпретації категорії довіри в соціології / Т. Стеценко // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – Вип. 2(13). – С. 80–90.
122. Сукачов В. В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / В.В. Сукачов. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
123. Татарова Г. Г. Методология анализа данных в социологии (введение). Учебник для вузов / Г. Г. Татарова. – М.: NOTA BENE, 1999. – 224 с.
124. Теннис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / Фердинанд Теннис. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 452 с.
125. Токвиль А. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль. – М. : Прогресс, 1993. – 560 с.
126. Толстова Ю. Н. Анализ социологических данных. Методология, дескриптивная статистика, изучение связей между номинальными признаками / Ю. Н. Толстова. – М. : Научный мир, 2003. – 324 с. – Режим доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/65788>
127. Толстова Ю. Н. Математико-статистические модели в социологии (математическая статистика для социологов) : учеб. пособие / Ю. Н. Толстова. – 2-е изд. – М. : ГУ ВШЭ, 2008. – 244 с.
128. Тулаева С. А. Институциональное доверие: механизмы формирования и динамика (на примере развития доверия к международной

- негосударственной системе лесной сертификации) / С. А. Тулаева // Мир России. – 2010. – № 4. – С. 106–123.
129. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/soc-mon-2012.pdf>.
130. Фрейк Н. В. Концепция доверия в исследованиях П. Штомпки / Н. В. Фрейк // Социс. – 2006. – № 11. – С. 10–18. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/467/785/1219/002_Freik.pdf
131. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма ; пер. с англ. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 730 с.
132. Хоманс Дж. Социальное поведение: его элементарные формы / Джордж Хоманс // История социологии XX века : университетский курс. Хрестоматия. Рук-ль проекта Н. Е. Покровский ; сост. В. Г. Николаев, Н. Е. Покровский, О. А. Симонова. – М. : ГУ ВШЭ, 2007. – С.787–851.
133. Четверикова И. В. Дискуссия об институтах: эволюция идей / И. В. Четверикова // Социологические исследования. – 2012. – № 12. – С. 106–114.
134. Шорина И. Н. Институциональное доверие как условие стабильности современного российского общества (региональный аспект): дис. на здобуття наук. ступеня докт. соціол. наук: спец. 22.00.04 “Соціальна структура, соціальні інститути та процеси” / И. Н. Шорина. – Пенза, 2013. – 28 с.
135. Штомпка П. Доверие – основа общества / Петр Штомпка : пер. с пол. Н. В. Морозовой. – М. : Логос, 2012. – 440 с.
136. Шукюрова М.Г. Доверие как социально-психологический феномен в политике : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. – 19.00.05 “Соціальна психологія” / М. Г. Шукюрова. – М., 2005. – 20 с.
137. Экономика и социология доверия / [Веселов Ю. В., Капусткина Е. В., Минина В. Н. и др.] ; под ред. Ю.В. Веселова. – СПб. : Социол. об-во им. М. М. Ковалевского, 2004, – 192 с.

138. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон ; пер. с англ., науч. ред., примеч. А. А. Алексеев. – Санкт–Петербург : Речь, 2002 . – 416 с. – (Мастерская психологии и психотерапии).
139. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. / Эрик Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – 2–е изд. – М. : Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006. – 352 с.
140. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности : учеб. пособие / В. А. Ядов. – 3–е изд., испр. – М. : Омега-Л, 2007. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/publ.html?id=585>
141. Якименко Ю. Вибори–2012: наслідки для партійної системи України / Ю. Якименко // Україна'2012: політичний портрет. – № 39. – 2012. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступа: http://www.dif.org.ua/modules/pages/files/1378818259_2631.pdf
142. Abdul–Rahman A. Supporting Trust in Virtual Communities / Alfarez Abdul–Rahman, Stephen Hailes // Proceedings of the 33rd Annual Hawaii International Conference on System Sciences. – 2000. – Vol.6. – P. 6007–6015. – Режим доступа: <http://www.sce.carleton.ca/faculty/esfandiari/agents/papers/abdulrahman.pdf>
143. Abramson P. Political Attitudes in America / Paul Abramson. – San Francisco : Freeman and Co, 1983. – 353 p.
144. Allport G.W. Pattern and Growth in Personality / Gordon Willard Allport. – New York : Holt, Rinehart and Winston, 1961. – 593 p.
145. Bianco W. Trust: Representatives and Constituents / William T. Bianco. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1994. – 216 p.
146. Blau P. Exchange and power in social life / Peter Blau. – New York : Wiley, 1964. – 352 p.
147. Blind P. Building Trust in Government in the XXI Century: Review of Literature and Emerging Issues / Peri K. Blind. – 7th Global Forum on Reinventing Government : Building Trust in Government. – 2007. – Режим

доступу: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan025062.pdf>

148. Bornschieer V. Trust and the Disposition to Change in Cross–National Perspective: A Research Note / Volker Bornschieer and Thomas Volken // *Electronic Journal of Sociology*. – 2005. – Режим доступа: <http://www.sociology.org/content/2005/tier1/trustchange.pdf>
149. Braithwaite V. Communal and exchange trust norms, their value base and relevance to institutional trust // *Trust and governance*; edited by Valerie .A. Braithwaite and Margaret Levi. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – Pp. 46–74.
150. *Citizenship in the 21st Century*; edited by Lester T. Kane, Marylyn R. Poweller. – New York : Nova Publishers, 2008. – 236 p.
151. Citrin J. Presidential Leadership and the Resurgence of Trust in Government / J. Citrin and D.P. Green // *British Journal of Political Science*. – 1986. – Volume 16. – Issue 4. – Pp. 431–453.
152. Citrin J. Comment: The Political Relevance of Trust in Government / J. Citrin // *American Political Science Review*. – 1975. – Volume 68. – Issue 3. – Pp. 973–988.
153. Coleman J. *Foundations of Social Theory* / J. Coleman. – Cambridge, Massachusetts, London : Harvard University Press, 1990. – 300 p.
154. Coleman J. Social capital in the creation of human capital / J. Coleman // *American Journal of Sociology*. – 1988. – Vol. 94. – Pp. 95–120.
155. Cooley C. *The Two Major Works of Charles H. Cooley: “Social organization” and “Human nature and The Social Order”* / Charles H. Cooley. – Glencoe, Ill : the Free Press, 1956. – 460 p.
156. Dalton R. *Oxford handbook of political behavior* / Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 992 p.
157. Dasgupta P. Trust as a Commodity / P. Dasgupta // *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* ; edited by Diego Gambetta. – Oxford : Basil Blackwell, 1998. – Chapter 4. – Pp. 49–72.

158. Democracy and Trust; edited by Mark E. Warren. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. –370 p.
159. Deutsch M. The resolution of conflict / M. Deutsch. – New Haven, CT : Yale University Press, 1973. – 420 p.
160. Do citizens of the former Soviet Union trust state institutions, and why? / Rebecca McKee, Adrianna Murphy, Erica Richardson, Bayard Roberts, Christian Haerpfer and Martin McKee // East European Politics. – Volume 29. – Issue 4. – 2013. – Pp. 377-396.
161. Easton D. A re-assessment of the concept of political support / D. Easton // British Journal of Political Science. – Volume 5. – Issue 04. – Pp. 435–457.
162. Easton D. A System Analysis of Political Life / D. Easton. – New York : Wiley, 1965. – 507 p.
163. Eurasia Barometer. – Режим доступа: <http://www.abdn.ac.uk/ecsr/research-projects/>
164. Faust J. Zwischen Kultur und Kalkül: Vertrauen, Sozialkapital und wirtschaftliche Entwicklung / Jörg Faust and Johannes Marx // Swiss Political Science Review. – 2004. – No 10(1). – Pp. 29–55.
165. Freitag M. Politische Institutionen und die Entwicklung generalisierten Vertrauens. Ein internationaler Vergleich / Markus Freitag; Marc Bühlmann // Politische Vierteljahresschrift. – 2005. – No 46(4). – Pp. 575–601.
166. Fuchs D. Vertrauen in politische Institutionen und politische Unterstützung / Dieter Fuchs, Oscar W. Gabriel, Kerstin Völkl // Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft. – 2002. – No 31(4). – Pp. 427–450.
167. Gabriel O. Social Capital and Political Trust / Oscar W. Gabriel, Melanie Walter–Rogg // Social capital in Europe: similarity of countries and diversity of people? Multi–Level Analyses of the European Social Survey 2002; edited by Heiner Meulemann. – Leiden, Boston, London : Brill Academic Publishers, 2008. – Chapter 8. – Pp. 220–250.

168. Gambetta D. Can we trust trust? / D. Gambetta // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations; edited by D. Gambetta. – Oxford : Oxford University press. – 2000. – Pp. 213–237.
169. Gambetta D. Mafia: The Price of Distrust / D. Gambetta // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations; edited by Diego Gambetta. – Oxford : Basil Blackwell, 1998. – Chapter 10. – Pp. 158–175.
170. Gambetta D. The Sicilian Mafia: The Business of Private Protection / D. Gambetta. – Harvard University Press, 1993. – 335 p.
171. Garfinkel H. Studies in Ethnometodology / H. Garfinkel. – New Jersey : Prentice-Hall. Inc., Enlewood Cliffs, 1967.
172. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late modern Age / A. Giddens. – Stanford : Stanford University Press, 1991.
173. Haerpfer C. Democracy and its Alternatives: Understanding Post-communist Societies / Richard Rose, William T. Mishler and Christian W. Haerpfer. – Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 1998. – 270 p.
174. Haerpfer C. Support for political system and democracy in New Independent States / C. Haerpfer, K. Kizilova // Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. "Modern Society Sociological Studies : Methodology, Theory, Methods". – 2014. – No 2001. – Issue 32. – Pp. 118-125.
175. Handbook of Research Methods on Trust; edited by Fergus Lyon, Guido Möllering, Mark Saunders. – Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2012. – 320 p.
176. Handbook of Trust Research; edited by Reinhard Bachmann, Akbar Zaheer. – Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 2006. – 422 p.
177. Hardin R. Do We Want Trust in Government? / R. Hardin // Democracy and Trust; edited by Mark E. Warren. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – Pp. 22–41.
178. Hardin R. The Street-Level Epistemology of Trust / R. Hardin // Analyse und Kritik. –1992. – No 14 – Pp. 152–176.

179. Hardin R. Trust and Trustworthiness / R. Hardin. – New York : Russell Sage Foundation, 2002.
180. Hardin R. Trust in Government / R. Hardin // Trust and governance; edited by Valerie Braithwaite and Margaret Levi. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – Pp. 9–27.
181. Hare R. Trust and its surrogates: psychological foundations of political process / Rom Hare // Democracy and Trust; edited by Mark E. Warren. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – Pp. 249–272.
182. Herreros F. Political Trust, Democracy and the Republican Tradition / Francisco Herreros // Republicanism in Theory and Practice; edited by Iseult Honohan, Jeremy Jennings. – New York : Routledge, 2006. – Pp. 97–108.
183. Hetherington M. The Political Relevance of Political Trust / Marc J. Hetherington // The American Political Science Review. – 1998. – Vol. 92. – No. 4. – Pp. 791–808. – Режим доступа: <http://isite.lps.org/krippe/web/documents/0-1.pdf>
184. Hetherington M. Why Trust Matters: Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism / Marc J. Hetherington. – Princeton : Princeton University Press, 2006. – 200 p.
185. Inglehart R. Culture Shift In Advanced Industrial Society / Ronald Inglehart. – Princeton : Princeton University Press, 1990.
186. Inglehart R. Modernisierung und Postmodernisierung: Kultureller, wirtschaftlicher und politischer Wandel in 43 Gesellschaften / Ronald Inglehart. – Frankfurt/Main und New York : Campus, 1998.
187. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles / Ronald Inglehart. – Princeton : Princeton University Press, 1977.
188. Jackman R. A Renaissance of Political Culture? / R. W. Jackman, R. A. Miller // American Journal of Political Science. – 1996. – Vol. 40. – N 3. – Pp. 632–659.

189. Job J. How is trust in government created? It begins at home, but ends in the parliament / Jenny Job // *Australian Review of Public Affairs*. – 2005. – Volume 6. – Number 1. – Pp. 1–23.
190. Jovchelovitch S. Trust and social representations / Sandra Jovchelovitch // *Trust and Distrust: Sociocultural Perspectives*; edited by Ivana Marková, Alex Gillespie. – Charlotte, NC : Information Age Publishing, Inc., 2008. – Chapter 5. – Pp. 105–120.
191. Kochanowicz J. Trust, confidence and social capital in Poland: a historical perspective / J. Kochanowicz // *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe* ; edited by Ivana Markova. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – Pp. 63–84.
192. Leach D. To Trust an Adversary: Integrating Rational and Psychological Models of Collaborative Policymaking / W.D. Leach and P.A. Sabatier // *American Political Science Review*. – 2005. – No 99(4). – Pp. 491–503.
193. Levi M. A State of Trust / Margaret Levi // *Trust and governance*; edited by Valerie Braithwaite and Margaret Levi. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – Pp. 77–101.
194. Luhman N. Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives / N. Luhman // *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* ; edited by D. Gambetta. – Oxford : University of Oxford, 2000. – Chapter 6. – Pp. 94–107.
195. Luhmann N. Trust and power / N. Luhmann. – N.Y. : John Wiley and Sons, 1979.
196. March J. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life / James G. March and Johan P. Olsen // *American Political Science Review*. – 1984. – No 78. – Pp. 734–749.
197. Miller H. Political Performance and Institutional Trust / H. Miller and O. Listhaug // *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*; edited by Pippa Norris. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – Pp. 204–215.
198. Miller H. Political Issues and Trust in Government, 1964–1970 / H. Miller // *American Political Science Review*. – 1974. – No 68(3). – Pp. 951–972.

199. Miller H. Political Parties and Confidence in Government: A Comparison of Norway, Sweden and the United States / H. Miller and O. Listhaug // *British Journal of Political Science*. – 1990. – No 20(3). – Pp. 357–386.
200. Miller W. Diffuse Trust or Diffuse Analysis? The Specificity of Political Distrust in Post–Communist Europe / William L. Miller, Tatyana Y. Koshechkina and Åse B. Grødeland // *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*; edited by Ivana Markova. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – Pp. 133–156.
201. Mishler W. What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post–Communist Societies / W. Mishler and R. Rose // *Comparative Political Studies*. – 2001. – Vol. 34. – No 1. – Pp. 30–62.
202. Misztal B. Trust in modern societies: the search for the bases of social order / Barbara A. Misztal. – Cambridge : Polity Press & Blackwell Publishers Ltd, 1996. – 304 p.
203. Murphy C. A Moral Theory of Political Reconciliation / Colleen Murphy. – Cambridge University Press, 2010. – 214 p.
204. Newton K. Social and Political Trust / K. Newton // *Oxford handbook of political behavior*; edited by Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – Pp. 342–361.
205. Newton K. Social Trust and Political Disaffection: Social Capital and Democracy / K. Newton. – The University of Southampton, 2001. – РЕЖИМ ДОСТУПУ: <http://huss.exeter.ac.uk/politics/research/socialcapital/papers/newton.pdf>
206. Offe C. How Can We Trust Our Fellow Citizens? / Claus Offe // *Democracy and Trust*; edited by Mark Warren. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – Pp. 42–87.
207. Ostrom E. A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action / E. Ostrom // *American Political Science Review*. – 1998. – Vol. 92. – No 1. – Pp. 100–122.
208. *Politics as rational action: essays in public choice and policy analysis*; edited by L. Lewin, E. Vedung. – Heidelberg : Springer, 1980. – 292 p.

209. Popkin S. *The Reasoning Voter: Communication and Persuasion in Presidential Campaigns* / Samuel L. Popkin. – Chicago : University of Chicago Press, 1994. – 291 p.
210. Putnam R. *Bowling Alone: America's Declining Social Capital* / Robert Putnam // *Journal of Democracy*. – 1995. – Vol.6. – No.1. – Pp. 65–78.
211. Putnam R. *Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy* / Robert Putnam. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. – 258 p.
212. Rashkova E. *The legal regulation of political parties: Contesting or promoting legitimacy* / Ekaterina R Rashkova, Ingrid van Biezen // *International Political Science Review*. – 2014. – Volume 35. – Number 3. – Pp. 265-274.
213. Rose-Ackerman S. *Trust, honesty, and Corruption: Reflection on the State-Building Process* / Susan Rose-Ackerman // *European Journal of Sociology*. – 2001. – Vol. 42. – Pp. 27–71. – Режим доступа: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=283429
214. Sapsford R. *Trust, confidence and social environment in post-communist societies* / Roger Sapsford, Pamela Abbott // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2006. – No 39. – Pp. 59-71.
215. Simpson J. *Foundations of Interpersonal Trust* / Jeffrey A. Simpson // *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*; edited by Arie W. Kruglanski, Edward T. Higgins. – New York : Guilford Press, 2007. – Chapter 25. – Pp. 587–607.
216. Skidmore D. *Civil Society, Social Capital and Economic Development* / David Skidmore // *Global Society*. – 2001. – No 15(1). – Pp. 53–72.
217. Stokes D. *Popular Evaluations of Government: An Empirical Assessment* / Donald E. Stokes // *Ethics and Bigness: Scientific, Academic, Religious, Political, and Military*; edited by Harlan Cleveland and Harold D. Lasswell. – New York : Harper and Brothers, 1962. – Pp. 61–72.
218. *The Oxford Handbook of Political Institutions*; edited by R.A.W. Rhodes, S. A. Burder, B. A. Rockman. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 816 p.

219. Tyler T. Trust and Democratic Governance / Tom R. Tyler // Trust and Governance; edited by V. Braithwaite and M. Levi. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – Pp. 269–294.
220. Uslaner E. Producing and Consuming Trust / Eric M. Uslaner // Political Science Quarterly. – 2000. – Volume 115. – Issue 4. – Pp. 569–590.
221. Uslaner E. The Moral Foundations of Trust / Eric M. Uslaner. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002.
222. Vargas-Hernández J. Institutional Economics of Co-Operation and the Political Economy of Trust / José G. Vargas-Hernández // Revista Venezolana de Ciencias Sociales. – 2006. – Vol. 10. – Núm. 2. – Pp. 308–322. – Режим доступа: <http://www.redalyc.org/pdf/309/30910203.pdf>
223. Volken T. Elements of Trust: The Cultural Dimension of Internet Diffusion Revisited / Thomas Volken // Electronic Journal of Sociology. – 2002. – Режим доступа: <http://www.sociology.org/content/vol006.004/volken.html>
224. Wallace C. Quality of life in Europe 2003–2007. Second European Survey of Life Quality / Claire Wallace, Richard Rose, Neil Munro. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2009. – 73 p.
225. Warren M. Introduction / Mark E. Warren // Democracy and Trust; edited by Mark E. Warren. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – Pp. 1-21.
226. Warren M. Democratic theory and trust / Mark E. Warren // Democracy and Trust; edited by Mark E. Warren. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – Pp. 310–345.
227. Warren M. Conclusion / Mark E. Warren // Democracy and Trust; edited by Mark E. Warren. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – Pp. 346–360.
228. Watherford S. Political Economy and Political Legitimacy: The link Between Economic Policy and Political Trust / Stephen M. Watherford // Economic decline and political change: Canada, Great Britain, the United States; edited by Harold D. Clarke, Marianne C. Stewart, Gary Zuk. – Pittsburgh, PA : University of Pittsburgh Pre, 1989. – Pp. 225–252.

229. Whiteley P. Does regulation make political parties more popular? A multi-level analysis of party support in Europe / Paul Whiteley // *International Political Science Review*. – 2014. – Vol. 35(3). – Pp. 376-399.
230. Williamson O. Behavioral Assumptions / Oliver E. Williamson // *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting*. – New York : The Free Press, 1985. – pp. 44–52.
231. Yamagishi T. Trust as a form of social intelligence / T. Yamagishi // *Trust in Society* ; edited by K.S. Cook. – New York : Russell Sage Foundation, 2001. – Pp. 121–147.

ДОДАТКИ

Додаток А

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійних моделей з ендогенними факторами у якості предикторів

Таблиця А.1

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження LLH

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки	0,183	0,000
2. Оцінка пересічними громадянами власної можливості впливати на уряд країни	0,152	0,000
3. Ступінь задоволеності тим, як розвивається економіка в країні	0,151	0,001
4. Актуальна оцінка діяльності органів влади	0,114	0,014
5. Участь у виборах як форма політичної активності	0,113	0,007
6. Оцінка діяльності органів влади країни через 10 років	0,106	0,023
7. Участь у дискусіях на політичні теми з друзями та знайомими як форма політичної активності	0,094	0,023
8. Оцінка діяльності органів влади за часів СРСР	0,085	0,031

Масив: всі опитані (n=2400)

**Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними
дослідження НІТТ**

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки	0,265	0,000
2. Оцінка діяльності органів влади за часів СРСР	0,192	0,000
3. Актуальна оцінка діяльності органів влади	0,190	0,000
4. Комуністична система як бажана система правління	0,139	0,000
5. Участь у страйках як форма політичної активності	0,112	0,000
6. Згода з твердженням щодо свободи слова	0,108	0,000
7. Ступінь задоволеності тим, як розвивається демократія в країні	0,107	0,002
8. Оцінка пересічними громадянами власної можливості впливати на уряд країни	0,101	0,002
9. Оцінка діяльності органів влади через 10 років	0,091	0,011
10. Участь у виборах як форма політичної активності	0,065	0,035

Масив: всі опитані (n=2000)

Таблиця А.3

**Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними
дослідження WVS 3**

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки	0,182	0,000
2. Оцінка поточної діяльності уряду з управління країною	0,171	0,000
3. Ступінь задоволеності тим, як розвивається демократія в країні	0,091	0,000
4. Оцінка попереднього політичного режиму	0,065	0,000
5. Демократична система як бажана система правління	0,060	0,001
6. Участь у захопленні будівель та заводів як форма політичної активності	0,048	0,006
7. Ступінь важливості політики в житті людини	0,047	0,008
8. Оцінка політичного режиму через 10 років	0,043	0,022
9. Мілітаристський режим як бажана система правління	0,036	0,045

Масив: всі опитані (n=2811)

Таблиця А.4

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження EVS 3

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Оцінка поточного політичного режиму	0,267	0,000
2. Ступінь задоволеності тим, як розвивається демократія в країні	0,135	0,004
3. Демократичний режим як бажана система правління	0,108	0,013
4. Частота відстеження політичних подій у ЗМІ	0,099	0,019
5. Участь у підписанні петицій як форма політичної активності	0,093	0,046
6. Участь у недозволених страйках як форма політичної активності	0,083	0,069

Масив: всі опитані (n=1195)

Таблиця А.5

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження WVS 5

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Мілітаристський режим як бажана система правління	0,222	0,000
2. Керівництво експертами у певних галузях, а не професійним урядом, як бажана система правління	0,104	0,001
3. Керівництво сильним лідером, який не переймається парламентом та виборами, як бажана система правління	0,099	0,002
4. Ступінь важливості політики в житті людини	0,090	0,004
5. Участь у бойкотах як форма політичної активності	0,074	0,017

Масив: всі опитані (n=1000)

Таблиця А.6

**Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними
дослідження WVS 6**

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь важливості політики в житті людини	0,183	0,000
2. Мілітаристський режим як бажана система правління	0,148	0,000
3. Участь у бойкоті як форма політичної активності	0,097	0,000
4. Членство в політичних партіях	0,074	0,003
5. Керівництво сильним лідером, який не переймається парламентом та виборами, як бажана система правління	0,054	0,032

Масив: всі опитані (n=1500)

Додаток Б

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійних моделей з екзогенними факторами у якості предикторів

Таблиця Б.1

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження LLH

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Прогноз щодо стану економіки через 10 років	0,177	0,000
2. Вік	0,171	0,000
3. Ступінь генералізованої довіри	0,131	0,000
4. Прогноз щодо стану матеріального благополуччя власної сім'ї через 5 років	0,131	0,001
5. Оцінка поточного стану економіки	0,105	0,008
6. Членство в громадських організаціях	0,085	0,012
7. Самовизначення як щасливої/нещасливої людини	0,076	0,039

Масив: всі опитані (n=2400)

Таблиця Б.2

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження НІТТ

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Оцінка стану економіки через 10 років	0,252	0,001
2. Оцінка стану економіки за часів СРСР	0,180	0,018
3. Рівень освіти респондента	0,162	0,033

Масив: всі опитані (n=2000)

Таблиця Б.3

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження WVS 3

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь генералізованої довіри	0,111	0,000
2. Ступінь задоволеності власним життям	0,108	0,000
3. Рівень освіти респондента	0,085	0,000
4. Вік	0,069	0,001
5. Дохід	0,068	0,001
6. Ступінь задоволеності теперішнім матеріальним становищем власної родини	0,050	0,026

Масив: всі опитані (n=2811)

Таблиця Б.4

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження EVS 3

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь задоволеності власним життям	0,163	0,000
2. Вік	0,128	0,000
3. Приналежність до релігійної конфесії	0,070	0,031

Масив: всі опитані (n=1195)

Таблиця Б.5

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження WVS 5

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Вік	0,095	0,004
2. Ступінь задоволеності власним життям	0,088	0,008
3. Рівень освіти респондента	0,071	0,030

Масив: всі опитані (n=1000)

Таблиця Б.6

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження WVS 6

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Дохід	0,177	0,000
2. Вік	0,103	0,000
3. Рівень освіти респондента	0,100	0,000
4. Приналежність до релігійної конфесії	0,084	0,001

Масив: всі опитані (n=1500)

Додаток В

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійних моделей з ендогенними та екзогенними факторами у якості предикторів

Таблиця В.1

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження LLH

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки	0,249	0,000
2. Оцінка пересічними громадянами власної можливості впливати на уряд країни	0,133	0,000
3. Прогноз щодо стану матеріального благополуччя власної сім'ї через 5 років	0,131	0,001
4. Актуальна оцінка діяльності органів влади	0,122	0,003
5. Вік	0,120	0,001
6. Оцінка діяльності органів влади країни через 10 років	0,102	0,023
7. Ступінь генералізованої довіри	0,085	0,016
8. Членство в громадських організаціях	0,071	0,041
9. Участь у виборах як форма політичної активності	0,070	0,046

Масив: всі опитані (n=2400)

**Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними
дослідження НІТТ**

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки	0,285	0,000
2. Актуальна оцінка діяльності органів влади	0,194	0,000
3. Оцінка стану економіки за часів СРСР	0,136	0,000
4. Оцінка стану економіки через 10 років	0,120	0,000
5. Комуністична система як бажана система правління	0,109	0,001
6. Участь у страйках як форма політичної активності	0,106	0,000
7. Оцінка діяльності органів влади за часів СРСР	0,106	0,004
8. Ступінь задоволеності тим, як розвивається демократія в країні	0,096	0,003
9. Оцінка пересічними громадянами власної можливості впливати на уряд країни	0,084	0,005
10. Участь у виборах як форма політичної активності	0,074	0,009
11. Згода з твердженням щодо свободи слова	0,072	0,011
12. Рівень освіти респондента	0,069	0,015

Масив: всі опитані (n=2000)

**Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними
дослідження WVS 3**

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь задоволеності тим, як уряд виконує свої обов'язки	0,178	0,000
2. Оцінка поточної діяльності уряду з управління країною	0,168	0,000
3. Ступінь задоволеності тим, як розвивається демократія в країні	0,085	0,000
4. Вік	0,083	0,000
5. Ступінь генералізованої довіри	0,081	0,000
6. Рівень освіти респондента	0,078	0,000
7. Дохід	0,071	0,000
8. Демократична система як бажана система правління	0,062	0,000
9. Ступінь важливості політики в житті людини	0,058	0,001
10. Оцінка політичного режиму через 10 років	0,048	0,010
11. Участь у захопленні будівель та заводів як форма політичної активності	0,043	0,014
12. Оцінка попереднього політичного режиму	0,041	0,021
13. Ступінь задоволеності власним життям	0,039	0,038
14. Мілітаристський режим як бажана система правління	0,038	0,031

Масив: всі опитані (n=2811)

Таблиця В.4

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження EVS 3

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Оцінка поточного політичного режиму	0,250	0,000
2. Ступінь задоволеності тим, як розвивається демократія в країні	0,187	0,000
3. Участь у недозволених страйках як форма політичної активності	0,124	0,001
4. Вік	0,109	0,003
5. Частота відстеження політичних подій у ЗМІ	0,082	0,026

Масив: всі опитані (n=1195)

Таблиця В.5

Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними дослідження WVS 5

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Мілітаристський режим як бажана система правління	0,223	0,000
2. Керівництво експертами у певних галузях, а не професійним урядом, як бажана система правління	0,104	0,001
3. Керівництво сильним лідером, який не переймається парламентом та виборами, як бажана система правління	0,098	0,002
4. Ступінь важливості політики в житті людини	0,077	0,013
5. Участь у бойкоті як форма політичної активності	0,076	0,014
6. Вік	0,076	0,015
7. Рівень освіти респондента	0,069	0,028

Масив: всі опитані (n=1000)

**Абсолютні значення коефіцієнтів регресійної моделі за даними
дослідження WVS 6**

	Стандартизований коефіцієнт Бета β	Значущість стандартизованого коефіцієнту Бета p
1. Ступінь важливості політики в житті людини	0,177	0,000
2. Мілітаристський режим як бажана система правління	0,124	0,000
3. Дохід	0,162	0,000
4. Рівень освіти респондента	0,087	0,001
5. Участь у бойкоті як форма політичної активності	0,083	0,001
6. Приналежність до релігійної конфесії	0,078	0,002
7. Керівництво сильним лідером, який не переймається парламентом та виборами, як бажана система правління	0,068	0,007
8. Вік	0,064	0,015

Масив: всі опитані (n=1500)

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з науково-педагогічної роботи
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
проф. Холін Ю. В.
«14» травня 2015 р.

АКТ ПРО ВИКОРИСТАННЯ

на соціологічному факультеті Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна наукових результатів дисертаційної роботи
Кузіної Ірини Іванівни

Акт про використання результатів наукової роботи Кузіної Ірини Іванівни, що увійшли до дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук, під час розроблення концептуальних засад вивчення феномену довіри до політичних інститутів в Україні.

Запропоновані Кузіною І. І. удосконалення категорійно-поняттєвого апарату дослідження довіри до політичних інститутів та типологія факторів довіри до політичних інститутів доповнили лекційний курс «Політична соціологія», що викладається студентам 3-го курсу соціологічного факультету. Зокрема, було поглиблено тематичну програму семінарських занять, що передбачає надання знань щодо евристичних можливостей неінституціонального підходу у дослідженні феномену довіри до політичних інститутів.

Результати дисертаційної роботи Кузіної І. І. «Довіра до політичних інститутів в Україні: концептуалізація феномену та фактори формування», а саме характеристика специфіки динаміки рівня довіри до політичних інститутів в Україні з 1994 по 2015 рік, були залучені до розгляду у межах курсу «Технології електоральних соціологічних досліджень» (викладається студентам 4-го курсу соціологічного факультету), що дозволяє наочно спостерігати коливання рівня довіри до політичних інститутів в контексті запланованих виборів Президента, Верховної Ради, місцевих органів влади.

Здійснена Кузіною І. І. характеристика інформаційного аспекту проблеми виміру довіри населення до політичних інститутів через вплив Хоторнського ефекту та ефекту Пігмаліона (Розеналія) була залучена до розгляду у межах лекційного курсу «Методи збору соціологічної інформації», що викладається студентам 3-го курсу соціологічного факультету.

Результати застосування кореляційно-регресійного аналізу з метою виокремлення найбільш значущих ендогенних та екзогенних факторів довіри до політичних інститутів в Україні використані у рамках практичних семінарів у межах розділу «Методи багатомірного аналізу даних в соціології», що входить до курсу «Новітні методи збору та аналізу соціологічної інформації», який викладається на 5-му курсі соціологічного факультету.

Декан соціологічного факультету

О. С. Мурадян